

CULTUURHISTORISCH ONDERZOEK DE WIEKEN EN VINKENHOEF

drs.G.M.van Laar - Melchior

augustus 1998

MELCHIOR Wetenschappelijk Onderzoeks- en
Adviesbureau voor Cultuurhistorie, Landschap
en Ruimtelijke Ordening

Badelochstraat 12
3813 DS Amersfoort
Telefoon 033-4750858
Telefax 033-4750858

inschrijfnr. K.v.K. 37326

1. INLEIDING	3
2. CONCLUSIES EN SAMENVATTING	5
2.1 Conclusies	
2.2 Aanknopingspunten voor het toekomstige ontwerp	6
2.3 Samenvatting	8
2.3.1 Fysisch-geografische schets	8
2.3.2 Bewoning en ontginning	8
2.3.3 Verkavelingsstructuur	9
2.3.4 Reconstructiekaart	9
2.3.5 Relictenkaart	10
3. FYSISCH-GEOGRAFISCHE SCHETS	11
3.1 Inleiding	11
3.2 Geogenese	11
3.3 Hydrologie	13
4. BEWONING EN ONTGINNING	14
4.1 Inleiding	14
4.2 Fysisch milieu	15
4.3 Prehistorie en Romeinse tijd (12.000 v.C.-450 n.C.)	15
4.4 Vroege Middeleeuwen (450-1000)	16
4.5 Late Middeleeuwen (1000-1500)	16
4.5.1 Het plangebied in de Late Middeleeuwen	17
4.5.2 Boerderijen in het plangebied	18
4.6 Nieuwe en nieuwste tijd (1500-heden)	19
4.6.1 Verkaveling in het plangebied	19
4.6.2 De beken	20
4.6.3 Infrastructuur	20
4.6.4 Tabaksteelt	21
4.6.5 Villa-boerderijen	23
4.6.6 Boerderijen gebouwd ca.1920-1930	24
5. SPOREN IN HET LANDSCHAP	25
5.1 Inleiding	25
5.2 Puntelementen	26
5.2.1 Boerderijen	26
5.2.2 Tabaksschuren	26
5.2.3 Vinkenhoef	26
5.2.4 Max Hoeve	27
5.3 Lijnelementen	27
5.3.1 Wegen	27
5.3.2 Bewoningslinten	27
5.3.3 Beken	27

5.3.4 Perceelsrandbegroeiingen	28
5.3.5 Eigendomsgrenzen / ontginningsgrenzen	28
5.4 Vlakelementen	29
5.4.1 Relicten van kampontginningen	29
5.4.2 Relicten van veenontginningen	29
5.4.3 Relicten van ontginningen aan weerszijden van de Nijkerkerstraat	30
5.4.4 Relicten van de tabaksteelt	30
5.4.5 Archeologisch belangrijke terreinen	30
5.5 Waarde van historisch-geografische elementen en structuren	31

LITERATUUR	33
-------------------	----

ARCHIEVEN	34
------------------	----

KAARTMATERIAAL	35
-----------------------	----

BIJLAGEN:

Fig.1.1 Kaart onderzoeksgebied (kleur)	
Fig.3.1 Geomorfologische Kaart (kleur)	
Fig.3.2 Dekzandruggen in de Gelderse Vallei	
Fig.4.1 Verspreiding van tabaksschuren rond Amersfoort ca.1830	
Fig.4.2 Tabaksoogst bij Amersfoort ca.1700	
Fig.4.3 Tabaksschuur aan de Hoge Weg, 1759	
Fig.4.4 'De Eerste en Tweede Koedijk'. Dirk van Groenou, 1653 (kleur)	
Fig.5.1 Typologie van het cultuurlandschap (Reconstructiekaart; kleur)	
Fig.5.2 Overzicht van historisch-geografisch belangrijke punt-, lijn- en vlakelementen (Relictenkaart; kleur)	
Fig.5.2a Overzicht van beplanting ca.1830 en 1998 (kleur)	
Fig.5.3 Archeologische vondsten (kleur)	
Bijlage 1 Reactie sectie Monumentenzorg (Sector SOB) gemeente Amersfoort	
Bijlage 2 Reactie Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek	
Bijlage 3 Reactie sectie Archeologie (Sector SOB) gemeente Amersfoort	

FOTO-IMPRESSIE van het plangebied (kleur) blz. 48 t/m 54.
Deze foto's zijn augustus 1998 genomen.

© BUREAU MELCHIOR

1 INLEIDING

Hoofddoelstelling van dit cultuurhistorisch onderzoek is, dat de onderzoeksresultaten kunnen bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit van het te ontwikkelen bedrijventerrein WERKSTAD. In twee oksels van het knooppunt Hoevelaken liggen het bestaande industrieterrein De Hoef en het voorgenomen terrein voor bedrijven en kantoren in Vathorst. Het voornemen is om deze terreinen met de twee in de andere oksels liggende gebieden, De Wieken en Vinkenhoef, te bundelen in het zogenaamde Werkstad-concept. Van De Wieken (177,7 ha) en Vinkenhoef (97,4 ha), samen ca. 275 ha groot, zal ca.70 ha bestemd worden als bedrijventerrein.

Omdat de gemeente Amersfoort hoge ambities stelt ten aanzien van de bedrijventerreinen wil ze al in de planontwikkelingsfase inzicht hebben in de aanwezige waarden (cultuur- en natuurwaarden) in de gebieden De Wieken en Vinkenhoef. Vandaar dat de gemeente Amersfoort opdracht heeft gegeven tot het uitvoeren van een cultuurhistorisch onderzoek¹. Het eerste deel van dit onderzoek geeft een beknopte schets van de ruimtelijke ontwikkelingen van het onderzoeksgebied, het tweede deel geeft een overzicht van de cultuurwaarden en het derde deel biedt op grond daarvan aanknopingspunten voor het toekomstige ontwerp van 'Werkstad' (§2.2).

Het cultuurhistorisch onderzoek bestaat uit de onderdelen historische geografie, archeologie en bouwkundige monumenten.

Dit rapport bestaat uit twee hoofdonderdelen, te weten:

- * Analyse en beschrijving van de bewonings- en ontginningsgeschiedenis (de zogenaamde historische geografie);
- * Inventarisatie, beschrijving en waardering van historisch-geografische elementen en structuren.

Daarnaast zijn in het kader van dit cultuurhistorisch onderzoek geïnventariseerd:

- * Archeologische waarden;
- * Waardevolle bebouwing.

De indeling van het rapport reflecteert de twee bovengenoemde hoofdonderdelen en is als volgt:

1. Een fysisch-geografische schets (= een korte beschrijving van het ontstaan en de ontwikkeling van het natuurlijke landschap) voor zover relevant voor de belangrijkste historisch-geografische structuurkenmerken van het huidige landschap (hoofdstuk 3) en een overzicht van de bewoning, ontginning en verkavelingsstructuur (hoofdstuk 4).

Hoofdstuk 3 geeft inzicht in het natuurlijke landschap ten tijde van de middeleeuwse occupatie van het grondgebied.

In hoofdstuk 4 worden de voor het onderzoeksgebied belangrijke ontwikkelingen vanaf de prehistorie tot en met de nieuwste tijd beschreven: wat waren de voor het landschap structurerende krachten in de verschillende perioden.

¹ december 1996 heeft Bureau Melchior een vergelijkbaar onderzoek voor Vathorst uitgevoerd

2. In hoofdstuk 5 wordt een beschrijving gegeven van in het landschap nog aanwezige historisch-geografische elementen en structuren.

Met de in de diverse hoofdstukken verkregen inzichten worden de verschillende nu nog bestaande elementen in het landschap, zowel in hun onderlinge samenhang als in samenhang met de geomorfologie en de bodem, beschouwd. De resultaten zijn weergegeven op Fig.5.2 en Fig.5.2a (overzicht van belangrijke punt-, lijn- en vlak-elementen).

Gebiedsomschrijving

De begrenzing van het onderzoeksgebied staat op Fig.1.1 aangegeven. Sinds 1 januari 1998 zijn het gedeelte van De Wieken ten noorden van de spoorlijn en Vinkenhoef, alsmede de gebieden ten westen en ten oosten van de Nijkerkerstraat bij de gemeente Amersfoort gekomen, daarvoor waren ze grondgebied van de gemeente Hoevelaken.

Landschappelijk gezien maakt het plangebied deel uit van de Gelderse Vallei. Het bekengebied ten oosten van Amersfoort - waarin het plangebied is gelokaliseerd - neemt een in hydrologisch opzicht bijzondere plaats in de Gelderse Vallei in. Het is het stroomgebied van een aantal grote beken, die bij Amersfoort samenkomen en als Eem verder stromen (zie Fig.3.1 Geomorfologische Kaart).

Het plangebied bestaat globaal gesproken uit dekzandruggen en beekdalen en het heeft in samenhang met de geomorfologie en hydrologie een aantal kenmerkende cultuurhistorische ontwikkelingen doorgemaakt.

2 CONCLUSIES EN SAMENVATTING

2.1 Conclusies

De visueel-ruimtelijke structuur van het plangebied is het resultaat van de wisselwerking tussen het geomorfologische basispatroon - globaal bestaande uit dekzandruggen en beekdalen - en het occupatiepatroon.

De relatie geomorfologie – grondwatertrap – bodem – occupatiegeschiedenis (cultuurhistorie) manifesteert zich nog steeds in het plangebied. De hoofdstructuurlijnen in het plangebied blijken vooral door de geomorfologie te zijn bepaald. De relatie tussen het geomorfologische basispatroon, de occupatiegeschiedenis en het daaruit resulterende visueel-ruimtelijke beeld uit zich in een landschappelijke driedeling van:

- a) kampongtinningen;
- b) kleinschalige veenontginningen;
- c) overgangsgebieden tussen a en b.

De drie landschapstypen vormen samen een afwisselend en vrij besloten landschap.

De historisch-geografische waarden in het plangebied zijn beschreven in hoofdstuk 5 (sporen in het landschap).

Een overzicht van historisch-geografisch belangrijke punt-, lijn- en vlakelementen is gegeven in Fig.5.2, de relictenkaart.

Vanuit historisch-geografisch oogpunt concentreren de grootste waarden zich in drie deelgebieden. Deelgebied A vormt een kenmerkend kampongtinningenlandschap met duidelijk aanwezige reliëfverschillen, boerderijen op de hogere delen van het landschap en de bijbehorende onregelmatige blokvormige verkaveling.

Deelgebied B vormt een herkenbaar gebleven kleinschalig veengebied met een geconcentreerde bebouwing langs de Hogeweg (de oude ontginningsas), een ontginningsweg (nu Barneveldseweg, oorspronkelijk de 2de Steeg geheten) en kavelgrensbeplantingen (veelal elzensingels). Het oorspronkelijke veendek is verdwenen, maar de voor veenontginningen kenmerkende strokenverkaveling is intact gebleven.

Deelgebied C ligt aan weerszijden van een oude weg, de Nijkerkerstraat, en wordt gekenmerkt door een verkaveling in grote, rechthoekige blokken (de oorspronkelijke verkaveling), kavelgrensbeplantingen (soms eiken, soms elzen, afhankelijk van de hydrologie) en reliëfverschillen.

De drie landschapstypen zijn ten gevolge van de individueel uitgevoerde ontginningen, kleinschalig van karakter. Het verschil tussen de drie deelgebieden komt voort uit de tegenstelling nat-droog en de daarmee samenhangende verkavelings- en beplantingstypen.

De waarde van de elementen en structuren wordt bepaald door de mate waarin samenhang zichtbaar is, verandering heeft plaatsgevonden en in hoeverre het gebied kenmerkend is voor het betreffende landschapstype.

Het is met name de bestaande samenhang tussen de landschapselementen en landschapsstructuren in de deelgebieden A, B en C die bepalend is voor de historisch-geografische waarden en daarmee voor de cultuurhistorische kwaliteit.

2.2 Aanknopingspunten voor het toekomstig ontwerp

Uit dit historisch-geografisch onderzoek is gebleken, dat in het plangebied drie gebieden liggen, waarvan een aantal belangrijke structuurkenmerken behouden zijn gebleven. Het betreft het kampengebied bij de boerderijen de 1e Koedijk en Hilhorst (deelgebied A), het voormalige veengebied tussen de Hoge Weg en de Barneveldse beek (deelgebied B) en een overgangsgebied van hoog naar laag, aan weerszijden van de Nijkerkerstraat (deelgebied C), zie Fig.5.2.

Daarnaast zijn er waardevolle hoofdstructuurlijnen als de Hoge Weg, de Oude Lage Weg, de Amersfoortsestraat en de Nijkerkerstraat (Fig.5.2), die aanknopingspunten kunnen vormen voor de locatiekeuze van het bedrijventerrein. De historische continuïteit die deze hoofdstructuurlijnen kenmerkt, maakt ze bij uitstek geschikt om als uitgangspunt bij het stedenbouwkundig ontwerp van 'Werkstad' te dienen.

Uitgaande van bovengenoemde kwaliteiten van het plangebied zou dit betekenen:

*** Voor de locatie van het bedrijventerrein aansluiting zoeken bij de bestaande infrastructuur**

Het benodigde oppervlak aan bedrijventerrein in De Wicken en Vinkenhoef (ca.70 ha) zou het beste geconcentreerd kunnen worden langs de bestaande infrastructuurlijn Hogeweg--Oude Lageweg--Amersfoortsestraat--Nijkerkerstraat.

Daarbij zou gestreefd moeten worden naar een zo groot mogelijke continuïteit en blijvende herkenbaarheid in de ontwikkeling van deze hoofdstructuurlijn.

*** Het bedrijventerrein inpassen in de omgeving**

Door bestaande landschapspatronen te handhaven kan het bedrijventerrein visueel-ruimtelijk worden aangesloten op de omgeving. Ook bij de inrichting van het bedrijventerrein zelf zou aansluiting kunnen worden gezocht bij de aanwezige landschapsstructuur en de daarbij behorende beplanting. Als bijvoorbeeld de aanwezige landschapsstructuur gekenmerkt wordt door een fijnmazige structuur van elzensingels (coulissenlandschap, zie §4.5.1) zou dit principe een uitgangspunt bij de inrichting van het bedrijventerrein kunnen vormen.

Ander voorbeeld: langs de Hoge Weg staat bebouwing die typerend is voor belangwekkende historisch-geografische ontwikkelingen uit het verleden: veenboerderijen, tabaksschuren, een villa-boerderij (Max Hoeve).

Door deze landschapselementen niet slechts in te passen in een stedenbouwkundig ontwerp, maar daarentegen uitgangspunten/randvoorwaarden voor het ontwerp te laten zijn, kunnen deze elementen visueel-ruimtelijk beter tot hun recht (blijven) komen.

Het is van belang dat relictten van bepaalde historisch-geografische ontwikkelingen zichtbaar blijven als tekens uit het verleden en dat daaraan elementen uit toekomstige ontwikkelingen in 'Werkstad' worden toegevoegd in een evenwichtig ontwerp.

*** Behouden/herstellen van de kenmerkende structuur van het gebied dat niet als bedrijventerrein zal worden ingericht²**

Bij het herstel van de kenmerkende structuur wordt met name gedacht aan:

² in een eventuele MER zou het herstel van de kenmerkende structuur van deze gebieden als mitigerende maatregel in aanmerking kunnen komen

- het opnieuw aanplanten van verdwenen perceelsrandbegroeiingen, waardoor de herkenbaarheid van de verkavelingstypen³ en het oorspronkelijk kleinschalige karakter van deze gebieden (van met name het coulissenlandschap) zou worden hersteld (zie Fig.5.2a);

Daarvoor zouden de meest waardevolle delen van De Wieken en Vinkenhoef (zie Fig.5.2.): het kampengebied bij de boerderijen de 1e Koedijk en Hilhorst (deelgebied A), het voormalige veengebied tussen de Hoge Weg en de Barneveldse beek (deelgebied B) en gebieden aan weerszijden van de Nijkerkerstraat (deelgebied C) in aanmerking kunnen komen. Tevens kunnen deze gebieden - mits ze goed zijn ingericht - als buffergebieden fungeren tussen Werkstad en het buitengebied;

- herstel van de kenmerkende beekbegeleidende begroeiing langs de beken waardoor de beken weer manifester in het landschap aanwezig zullen zijn (zie Fig.5.2a);

- herstel van het meanderend patroon van de beken (zie Fig.5.1);

- het weer aanbrengen van een tweezijdige beplanting langs het *gebele* tracé van de Koedijkerweg (zie foto's 9 en 10, p.39).

Een dergelijke aanpak biedt **perspectieven**.

Kenmerkende historisch-geografische ontwikkelingen, zowel uit het verleden als toekomstige ontwikkelingen, blijven in een evenwichtig ontwerp duidelijker zichtbaar en herkenbaar. Een dergelijke aanpak kan bijdragen aan de **ruimtelijke kwaliteit** (gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde) van het bedrijventerrein en van het omringende landschap.

Ruimtelijke kwaliteit valt te definiëren als een juiste verhouding tussen continuïteit in de hoofdstructuur en flexibiliteit in het ruimtegebruik.

Aangezien het cultuurlandschap als het resultaat wordt gezien van bewust menselijk handelen, is het nemen van inrichtings- en beheersmaatregelen waardoor landschapsontwikkelingen in een bepaalde gewenste richting 'gestuurd' worden en waardoor historisch-geografisch belangwekkende elementen en structuren behouden blijven of versterkt worden, niet in strijd met de autonome ontwikkeling van het landschap. Het cultuurlandschap moet functioneel blijven, het moet niet koste wat kost naar een ideaalbeeld in stand worden gehouden, dan verliest het landschap z'n betekenis. Dat betekent niet, dat alles over boord moet worden gezet. Belangrijk is dat de oude hoofdstructuren gerespecteerd worden en aangevuld worden met nieuwe elementen, die eigentijdse functies tot uitdrukking brengen.

³ onregelmatige blokvormige kavels, opstreckende veenverkavelingen of mengvormen tussen genoemde verkavelingstypen in overgangsgebieden

2.3 Samenvatting

2.3.1 Fysisch-geografische schets

Allereerst is getracht een beeld te vormen van het landschap ten tijde van de eerste ontginningen. Vooral de geomorfologie blijkt bepalend te zijn geweest voor de gebruiksmogelijkheden, de ontginning en de inrichting van het landschap.

Tijdens de voorlaatste ijstijd, het Saaliën (deze periode duurde van ca.200.000 - 130.000 jaar geleden) is in het onderzoeksgebied enig reliëf ontstaan. Gedurende de laatste ijstijd, het Weichseliën (deze periode duurde van ca.120.000 -10.000 jaar geleden) is dat reliëf weer afgevlakt ten gevolge van de erosieve werking van sneeuw- en ijssmeltwater, wind en sedimentatie. Er ontstonden terreinvormen als dekzandruggen, beekdalen en vlakten van ten dele verspoelde dekzanden.

De dekzandruggen variëren in hoogte van 2.5 - 4.6 m + N.A.P.; de hoogteligging van het plangebied varieert van 1.3 - 4.7 m +N.A.P.

Duidelijk is de westnoordwest oriëntatie van de dekzandruggen ten oosten van Amersfoort te zien (Fig.3.1, Fig.3.2); een gevolg van de overwegend westnoordwestelijke windrichting ten tijde van het Weichseliën.

Zo'n 10.000 jaar geleden brak een warmere periode aan, het Holoceen, en ca.4.800 jaar geleden begon zich veen te ontwikkelen. De dikte van het veenpakket zou van plaats tot plaats gevarieerd hebben. Verondersteld wordt, dat het veenpakket in het plangebied tot 6,5-7 m dik is geweest. De veenvorming kwam ten einde toen de mens in de afwatering ging ingrijpen.

De geologische opbouw van de ondergrond is sterk bepalend voor de hydrologie en daarmee voor de bewonings- en ontginningsmogelijkheden.

Boven de Veluwe valt jaarlijks meer neerslag dan het landelijk gemiddelde. Dit water zakt tot het grondwater, dat echter stagneert op een ondoorlatende kleilaag. Deels treedt het water boven deze kleilaag op de flank van de stuwwal of iets verder van de stuwwal uit in de vorm van kwel. Door deze kwel wordt in de lager gelegen gebieden continu water aangevoerd.

De in het onderzoeksgebied voorkomende beken, de Barneveldse Beek, de Esvelderbeek en de Hoevelakense Beek, ontspringen in de kwelwaterzone aan de flank van de stuwwal van de Veluwe. Waar beken afstroomden naar lagere gebieden, verspreidde het water zich vaak en vormde daar moerassen (broeken), die vervolgens als nieuwe brongebieden fungeerden. Zo fungeerde het gebied ten westen van Zwartebroek als brongebied voor de Horstbeek.

2.3.2 Bewoning en ontginning

De eerste mensen in het onderzoeksgebied waren rendierjagers, die hier aan het eind van de laatste ijstijd (ca.14.000 jaar geleden) op rendieren jaagden. Iets ten noorden van restaurant Schep zijn vondsten gedaan, die duiden op een seizoenskamp van rendierjagers uit het Mesolithicum (9.000-4.500 v.C.).

De vroegste permanente bewoning zou zich geconcentreerd hebben op de dekzandruggen in het veen of op de hogere gronden langs beken. De oudste bewoningssporen in het plangebied zijn van middeleeuwse datum; het vermoeden bestaat echter dat in het plangebied al vanaf de prehistorie bewoning was.

Met name de geomorfologie is in het verleden bepalend geweest voor de gebruiksmogelijkheden, de ontginning en de inrichting van het landschap.

Het plangebied omvat grondgebied dat sinds de middeleeuwen toebehoorde aan Amersfoort en Hoogland. Tot de ontginning (vermoedelijk vanaf de 11de eeuw) bestond het plangebied voornamelijk uit woeste gronden⁴. Hier en daar was mogelijk al vanaf de IJzertijd een boerderij op een dekzandrug (§4.3).

Alhoewel er in de Gelderse Vallei al vanaf de prehistorie bewoning was, vinden de echt ingrijpende veranderingen in het landschap, die toe te schrijven zijn aan antropogene invloeden, vanaf het jaar 1000 plaats. Vanaf het jaar 1000 is men op de zandgronden geleidelijk aan van de vee-in-bos-beweiding naar de plaggenlandbouw overgegaan. Daardoor veranderde het landschap gedurende de Late Middeleeuwen (1000-1500) sterk. Naast een kwantitatieve verandering (uitbreiding van het areaal akkerland) vond ook een kwalitatieve verandering plaats, in de toepassing van een nieuw landbouwsysteem, de plaggenlandbouw (§4.5).

Gedurende de Late Middeleeuwen (1000-1500) en de Nieuwe Tijd (1500-1850) is het areaal cultuurland incidenteel uitgebreid.

De bewoningsstructuur in het plangebied bestond tot ca.1860 uit afzonderlijke boerderijen, verspreid in het dekzandgebied (op dekzandruggen) en een bewoningsconcentratie langs de Hogeweg (oude verbindingsweg en oude ontginningsas van het veengebied tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek).

2.3.3 Verkavelingsstructuur

De verkavelingsstructuur vormt met de bewoning een van de meest kenmerkende structuren in het cultuurlandschap.

In het verkavelingspatroon, dat samenhangt met de hoogteligging, is een chronologische ontwikkeling te constateren. De onregelmatige blokverkavelingen, die in de middeleeuwen ontgonnen oude bouwlanden (kampontginningen bij de 1e Koedijk en Hilhorst) zijn duidelijk te onderscheiden van de kleinschalige veenontginningen (strokenverkavelingen) tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek, die eveneens uit de middeleeuwen dateren, maar jonger zijn. De strokenverkavelingen zijn relictten van veenontginningen, het veen is echter ten gevolge van ontwatering, klink en oxydatie verdwenen.

Naast de onregelmatige blokverkavelingen en de strokenverkavelingen komen in het plangebied nog verkavelingen voor in de overgangszones van de dekzandruggen naar de lager gelegen gebieden. Deze overgangszones zijn in stroken (zoals het gebied ten noorden van de Hogeweg⁵) of rechte blokken verkaveld (zoals aan weerszijden van de Nijkerkerstraat, in de oostelijke 'oksel' van het knooppunt Hoevelaken).

2.3.4 Reconstructiekaart (Fig.5.1): typologie van het cultuurlandschap.

De eerste fase van het onderzoek bestond uit een analyse van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling van het onderzoeksgebied. Deze analyse heeft zijn beslag gevonden in de Reconstructiekaart. Op de Reconstructiekaart is goed te zien, hoe de geomorfologie het ontginningspatroon heeft bepaald. Ten gevolge van het op elkaar inwerken van natuurlijke en antropogene factoren zijn in het plangebied vier 'landschapstypen' ontstaan. Gebieden met kampontginningen (A), gebieden met kleinschalige veenontginningen (B), gebieden met een verkavelingstype, dat als een mengvorm tussen kamp- en veenontginningen (C) te omschrijven is en een gebied met tabaksplantages (D).

⁴ een moerasgebied/veengebied met hier en daar beboste zandige heuvels waar beken doorheen stroomden

⁵ deze strokenverkaveling is een relict van de tabaksteelt § 4.6.4

2.3.5 Relictenkaart (Fig.5.2): overzicht van historisch-geografisch belangrijke punt-, lijn- en vlakelementen. (Deels) zichtbare overblijfselen van een bepaalde historisch-geografische ontwikkeling worden *relicten* genoemd.

Geïnterpreteerd zijn de veranderingen, die zich in de 19de en 20ste eeuw (vanaf ca.1830) in de ruimtelijke opbouw hebben voltrokken.

Als uitgangspunt voor de inventarisatie is de situatie van circa 1830 genomen, omdat enerzijds de grote landschappelijke veranderingen zich na deze datum hebben voltrokken en anderzijds de keuze van deze datum het mogelijk maakt, de oudste kadastrale gegevens (welke onder meer informatie over het grondgebruik bevatten) bij de inventarisatie te betrekken.

Oude **boerderijen** hebben als relict in het landschap een duidelijk historisch informatieve waarde. Bij het historisch-geografisch onderzoek wordt met name de *locatie* van de boerderij(gebouwen) en de ruimtelijke samenhang met andere elementen en structuren in het landschap in ogenschouw genomen (de staat van onderhoud en de esthetische waarde van de gebouwen zelf, worden niet bij het historisch-geografisch onderzoek betrokken). Het ruimtelijk patroon dat deze boerderijen vormen, is historisch-geografisch gezien, belangwekkend. Daaruit blijkt bijvoorbeeld de ruimtelijke samenhang tussen de verspreide ligging van de boerderijen in het dekzandgebied ten opzichte van de oude bouwlanden (kampontginningen/kampen). Een andere samenhang betreft de ruimtelijke concentratie van de boerderijen van het veengebied tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek langs de oorspronkelijke ontginningsas (de Hogeweg).

Een historisch-geografisch belangwekkend fenomeen was de tabaksteelt rond Amersfoort. Relicten van de tabaksteelt zijn: de verkaveling in stroken tussen de Hogeweg en de Oude Lageweg, waarlangs restanten van elzensingels (aangeplant als **windsingels** om de tabaksplanten tegen zeewind te beschermen) en twee **tabakschuren** langs de Hogeweg.

Daarnaast staan er in het plangebied twee **villa-boerderijen**, Vinkenhoef en de Max Hoeve, gebouwd door Amersfoortse tabakshandelaren.

*Belangrijke structuurlijnen vormen de **beken** en de oude **wegen**.*

De Hogeweg en de Oude Lageweg zijn oude wegen, die geheel over dekzandruggen lopen. De Amersfoortsestraat, de Nijkerkerstraat, de Barneveldseweg (vroeger: de 2de Steeg) en de Koedijkerweg zijn oude wegen die van dekzandrug naar dekzandrug lopen. Op een aparte kaart (Fig.5.2a) is de **beplanting** van ca.1830 èn 1998 weergegeven.

Op veel plaatsen valt een achteruitgang van de structurele en visuele kenmerken van de in §2.3.4 genoemde 'landschapstypen' te constateren.

Op de relictkaart zijn 3 gebieden aangegeven, waar zich vanuit historisch-geografisch oogpunt gezien de grootste waarden concentreren (zie voor de motivering §5.4). Het gebied met kampontginningen bij de 1e Koedijk en Hilhorst (A), het gebied tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek (B) en gebied aan weerszijden van de Nijkerkerstraat (C) zijn de gaafst gebleven delen van het plangebied. Het is met name de bestaande **samenhang** tussen de landschapselementen en landschapsstructuren in deze gebieden die bepalend is voor de historisch-geografische waarden en daarmee voor de cultuurhistorische kwaliteit. Bij de inventarisatie is gebruik gemaakt van het algemeen gehanteerde onderscheid in punt-, lijn- en vlakelementen.

3 FYSISCH-GEOGRAFISCHE SCHETS

3.1 Inleiding

Om inzicht te krijgen in de wijze van ontginning, is getracht het landschap ten tijde van de eerste ontginningen te reconstrueren. Het ontstaan en de ontwikkeling van het natuurlijke landschap worden beschreven, voor zover deze relevant zijn voor de belangrijkste historisch-geografische structuurkenmerken van het huidige landschap van het onderzoeksgebied. Met name de geomorfologie heeft in het verleden veel invloed gehad op de gebruiksmogelijkheden, de ontginning en de inrichting van het landschap. De inventarisatie van de geomorfologie en de bodemkunde is heel waardevol gebleken bij het analyseren van de structuur van het landschap. Hiervoor is gebruik gemaakt van de Geomorfologische Kaart (Fig.3.1) en de Bodemkaart.

3.2 Geogenese

Het Kwartair, het geologische tijdperk waarin wij leven, wordt gekenmerkt door het periodiek optreden van ijstijden, die afgewisseld worden door warmere perioden.

Voor de landschapsvorming van de Gelderse Vallei - en daarmee voor het plangebied - zijn de laatste twee glacialen van het Pleistoceen, het Saaliën en het Weichseliën, van belang geweest. Er ontstonden terreinvormen en er werden afzettingen gevormd, die nu nog over grote gebieden van Nederland aan het aardoppervlak voorkomen.

Gedurende de voorlaatste ijstijd, het **Saaliën** (deze periode duurde van ca.200.000-130.000 jaar geleden) werd ons land geteisterd door zware zand- en sneeuwstormen. De zeespiegel stond ruim 100 m lager dan nu, de Noordzee was drooggefallen. Nederland maakte deel uit van een uitgestrekte onherbergzame vlakte, die van de Oeral tot Engeland reikte.

Opschuivende gletsjers uit Scandinavië drongen in zuidelijke richting op. Deze minstens 225 m dikke ijstongen groeven zich diep in de bodem in en er ontstonden **glaciale bekkens**. De Gelderse Vallei, waarvan het diepst uitgeschuurde deel de Eemvallei is, is op deze manier gevormd. De glaciale uitschuring bij Amersfoort is ca.50 m -N.A.P. geweest, naar de Eemmond aflopend tot zo'n 130 m -N.A.P.

Door de druk van de gletsjers werd het bodemmateriaal uitgeschuurd en langs de randen van de gletsjer opgestuwd tot **stuwwallen**.

Onder het landijs is een grondmorene (**keileem**) gevormd, die van grote betekenis is voor de waterhuishouding omdat het water stagneert op de ondoorlatende keileem.

Na het Saaliën brak een warmere periode aan, het **Eemiën** (deze periode duurde van ca.130.000-120.000 jaar geleden). De hiermee gepaard gaande zeespiegelrijzing was er de oorzaak van, dat de Eemzee de door de ijstong uitgeschuurde Gelderse Vallei voor 3/4 deel overstroomde en opvulde met **zand- en kleilagen**. In het plangebied vindt men deze afzettingen op een diepte tussen 30 en 11 m -N.A.P.⁶

De kleilagen zijn evenals de keileem uit het Saaliën van grote invloed op de waterhuishouding van de Gelderse Vallei.

Tijdens het Eemiën stond de zeespiegel hoger dan het huidige niveau (ca.7-8+N.A.P.; als Amersfoort in die tijd had bestaan, had zij aan zee gelegen).

⁶ Rijks Geologische Dienst boring 32b256

Gedurende de laatste ijstijd, het **Weichseliën** (deze periode duurde van ca.120.000-10.000 jaar geleden) werd het gebied dat nu Nederland heet niet door landijs bedekt, maar de heersende periglaciaire condities hebben de in de voorgaande ijstijd ontstane vormen afgevlakt.

De bodem was permanent bevroren (permafrost), alleen 's zomers ontdooide een laag aan de oppervlakte. In deze extreem koude periode voelden dieren als wolharige neushoorns, mammoeten en rendieren zich in de Gelderse Vallei thuis.

Tijdens het Weichseliën werd een pakket **dekzand** over de oudere afzettingen verstoven, waardoor **het tijdens het Saaliën gevormde reliëf werd afgezwakt**. De vormen in het landschap werden afgevlakt door de erosieve werking van ijs, water en wind. Met name de wind was van grote betekenis: door stormachtige winden werd veel zand van de omringende stuwwallen de Gelderse Vallei ingeblazen.

De Gelderse Vallei is gedeeltelijk met dekzand opgevuld; door de overwegend west-noordwestelijke windrichting is deze opvulling sterk asymmetrisch. In het oosten is de dekzandlaag dikker dan in het westen, waardoor alle beken in westelijke richting afstromen. Ter hoogte van Amersfoort komen de beken samen en stromen als Eem verder.

De wind heeft het dekzand in het plangebied plaatselijk tot dekzandruggen met een west-noordwestelijke oriëntatie opgestoven. Deze variëren in hoogte van 2.5 - 4.6 m +N.A.P. Aanvankelijk waren het paraboolduinen (Fig.3.2), die ten dele zijn geërodeerd tot hun huidige vorm.

De hoogteligging van het plangebied in zijn geheel varieert van 1.3 - 4.7 m +N.A.P.

De geologische opbouw van de ondergrond is sterk bepalend voor de hydrologie en hydrografie. In de ondergrond van de hele Gelderse Vallei is een daling van zuidoost naar noordwestelijke richting aanwezig. Deze hangt samen met de hellingsrichting van het N.W.-Europese sedimentatiebekken.

Duidelijk is de noordwest-zuidoost oriëntatie van de beken en dekzandruggen ten oosten van Amersfoort te zien (Fig.3.1). Als gevolg van het naar het noordwesten hellen van het N.W.-Europese sedimentatiebekken en de asymmetrische dekzandopvulling van de Gelderse Vallei verloopt de afwatering in noordwestelijke richting. Tijdens het Weichseliën zijn, voornamelijk door de erosieve werking van water en wind, maar ook ten gevolge van sedimentatie in het plangebied een aantal **terreinvormen** ontstaan (Fig.3.1):

- **vlakten van ten dele verspoelde dekzanden** (beige/code 2M9). Dit zand is met ijs- en sneeuwmeltwater meegevoerd en in lage gebieden als dekzand afgezet, waarna soms weer verstuing heeft plaatsgevonden;
- lange, smalle **dekzandruggen** (donkergeel/code 3K14, 4K14 en 3K17);
- **dalvormige laagten zonder veen** (= de beekdalen, grijsgroen/code 2R2).

Tijdens het **Holoceen**, de warmere periode die zo'n 10.000 jaar geleden aanbrak, kwam op veel plaatsen veen tot ontwikkeling.

Ten gevolge van deze klimaatsverbetering werd het vochtiger, waardoor het hele dekzandgebied tot aan de stuwwallen met veen overgroeide. Het veen zou tot 15 m +N.A.P. tegen de stuwwallen zijn 'opgekropen'. De dikte van het veenpakket zou van

plaats tot plaats gevarieerd hebben, maar gemiddeld zou dit veenpakket tot 6,5-7 m dik zijn geweest. De veenvorming moet ca. 4.800 jaar geleden zijn begonnen en kwam ten einde toen men de afwatering ging verbeteren.

3.3 Hydrologie

De geologische opbouw van de ondergrond is sterk bepalend voor de hydrologie en daarmee voor de bewonings- en ontginningsmogelijkheden.

Boven de Veluwe is de jaarlijkse neerslag beduidend hoger dan het landelijk gemiddelde (750 tegen 700 mm per jaar) en hier infiltreert een groter gedeelte van de neerslag, dan in het omliggende gebied. Het regenwater zakt tot het grondwater, dat stagneert op een ondoorlatende kleilaag (keileem) en treedt vervolgens voor een deel op de flank van de stuwwal of iets verder van de stuwwal uit (kwel). Door deze kwel wordt in de lager gelegen gebieden continu water aangevoerd.

Aanvankelijk ontsprongen de beken òf in hoogvenen òf uit bronnen, die als kwelgebieden voorkomen op de flanken van de stuwwallen. De in het onderzoeksgebied voorkomende beken, de Barneveldse Beek, de Esvelderbeek en de Hoevelakense Beek, ontspringen in de kwelwaterzone aan de flank van de stuwwal van de Veluwe.

Waar beken afstroomden naar lagere gebieden, verspreidde het water zich vaak en vormde daar moerassen (broeken), die vervolgens als nieuwe brongebieden fungeerden, zoals voor de Horstbeek.

Het gebied tussen de Oude Lageweg en de Barneveldse Beek watert af op de Barneveldse Beek; het gebied ten noorden van de Oude Lageweg watert hoofdzakelijk via de wijk Rustenburg af op het Valleikanaal.

4 BEWONING EN ONTGINNING

4.1 Inleiding

De reconstructie en interpretatie van de bewoning en ontginning van de periode waarvoor geen geschreven bronnen of kaarten beschikbaar zijn, is gebaseerd op bodemkundig onderzoek en archeologisch onderzoek. Door archeologische gegevens te correleren met geomorfologische en bodemkundige gegevens, is getracht een beeld te vormen van deze samenlevingen in hun landschappelijke context (fysisch milieu). Met name de geomorfologie is in het verleden bepalend geweest voor de gebruiksmogelijkheden, de ontginning en de inrichting van het landschap.

De inventarisatie van de geomorfologie is heel waardevol gebleken bij het vaststellen van de structuur van het landschap. Lange tijd hebben combinaties van natuurlijke processen het landschapsbeeld bepaald, vanaf de middeleeuwen ging vooral de mens het landschapsbeeld bepalen. In de prehistorie concentreerde de bewoning zich op de stuwwal en op de hogere dekzandgebieden langs beekdalen. In de 11de eeuw hebben de eerste ontginningen op de dekzandruggen plaatsgevonden, vervolgens is vermoedelijk in de 12de eeuw, het veengebied tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek ontgonnen. In een aantal fasen zijn - in landbouwkundig opzicht - steeds minder aantrekkelijke gebieden ontgonnen.

Duidelijk is de relatie geomorfologie - bodemvorming - ontginning.

Alhoewel er in de Gelderse Vallei al vanaf de prehistorie bewoning was, vinden de echt ingrijpende veranderingen in het landschap, die toe te schrijven zijn aan antropogene invloeden, vanaf het jaar 1000 plaats. Vanaf het jaar 1000 is men op de zandgronden geleidelijk aan van de vee-in bos-beweiding naar de plaggenlandbouw overgegaan.

Gedurende de Late Middeleeuwen (1000-1500) veranderde het landschap in de Gelderse Vallei ingrijpend. Naast een kwantitatieve verandering (uitbreiding van het areaal akkerland) vond ook een kwalitatieve verandering plaats, in de toepassing van een nieuw landbouwsysteem, de **plaggenlandbouw**⁷.

⁷ in de loop van de 12de-13de eeuw is men van lieverlee van een extensieve vorm van landbouw - waarbij men delen van de akkers afwisselend braak liet liggen of liet beweiden - naar een intensief landbouwsysteem overgegaan: de plaggenlandbouw. De braakperioden werden steeds korter en de akkers werden door bemesting met plaggen geleidelijk aan opgehoogd. Het permanente akkerareaal werd langzaam maar zeker ten koste van het wisselland vergroot. Er ontstonden grote aaneengesloten landbouwcomplexen: essen. Daarnaast bleven er individuele, kleine huiskampen bestaan met de karakteristieke blokvormige verkaveling: de kampontginningen of kampen. Essen en kampen zijn aangelegd op de voor landbouwgewassen in hydrologisch opzicht meest gunstige plaats: op dekzandwellingen en -ruggen. Om uitputting van de grond te voorkomen, werden plaggen doordrenkt met mest uit de potstallen/schaapskooien op de essen en kampen gebracht. De benodigde plaggen werden gestoken op de **woeste gronden**. Door deze methode van bemesting vond ophoging van de essen en kampen plaats; het opgebrachte dek varieert meestal van 60-80 cm. De woeste gronden waren in dit landbouwsysteem van cruciaal belang! Per ha bouwland waren jaarlijks ca. 120.000 plaggen nodig, hetgeen overeenkomt met een oppervlakte aan heide van ca. 0,75 ha. Hoe schraler het akkerland, hoe meer woeste grond naar verhouding nodig was. Aangezien pas na 7-10 jaar op dezelfde plek weer plaggen konden worden gestoken, waren uiteindelijk zo'n 5-7 ha heide per ha bouwland nodig, nog afgezien van de voor beweiding benodigde oppervlakte. Van de plaggenlandbouw is pas rond 1900 afgestapt, toen voor het op peil houden van de chemische vruchtbaarheid van de akkers kunstmest kon worden gebruikt

4 BEWONING EN ONTGINNING

4.1 Inleiding

De reconstructie en interpretatie van de bewoning en ontginning van de periode waarvoor geen geschreven bronnen of kaarten beschikbaar zijn, is gebaseerd op bodemkundig onderzoek en archeologisch onderzoek. Door archeologische gegevens te correleren met geomorfologische en bodemkundige gegevens, is getracht een beeld te vormen van deze samenlevingen in hun landschappelijke context (fysisch milieu). Met name de geomorfologie is in het verleden bepalend geweest voor de gebruiksmogelijkheden, de ontginning en de inrichting van het landschap.

De inventarisatie van de geomorfologie is heel waardevol gebleken bij het vaststellen van de structuur van het landschap. Lange tijd hebben combinaties van natuurlijke processen het landschapsbeeld bepaald, vanaf de middeleeuwen ging vooral de mens het landschapsbeeld bepalen. In de prehistorie concentreerde de bewoning zich op de stuwwal en op de hogere dekzandgebieden langs beekdalen. In de 11de eeuw hebben de eerste ontginningen op de dekzandruggen plaatsgevonden, vervolgens is vermoedelijk in de 12de eeuw, het veengebied tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek ontgonnen. In een aantal fasen zijn - in landbouwkundig opzicht - steeds minder aantrekkelijke gebieden ontgonnen.

Duidelijk is de relatie geomorfologie - bodemvorming - ontginning.

Alhoewel er in de Gelderse Vallei al vanaf de prehistorie bewoning was, vinden de echt ingrijpende veranderingen in het landschap, die toe te schrijven zijn aan antropogene invloeden, vanaf het jaar 1000 plaats. Vanaf het jaar 1000 is men op de zandgronden geleidelijk aan van de vee-in bos-beweiding naar de plaggenlandbouw overgegaan.

Gedurende de Late Middeleeuwen (1000-1500) veranderde het landschap in de de Gelderse Vallei ingrijpend. Naast een kwantitatieve verandering (uitbreiding van het areaal akkerland) vond ook een kwalitatieve verandering plaats, in de toepassing van een nieuw landbouwsysteem, de **plaggenlandbouw**⁷.

⁷ in de loop van de 12de-13de eeuw is men van lieverlee van een extensieve vorm van landbouw - waarbij men delen van de akkers afwisselend braak liet liggen of liet beweiden - naar een intensief landbouwsysteem overgegaan: de plaggenlandbouw. De braakperioden werden steeds korter en de akkers werden door bemesting met plaggen geleidelijk aan opgehoogd. Het permanente akkerareaal werd langzaam maar zeker ten koste van het wisselland vergroot. Er ontstonden grote aaneengesloten landbouwcomplexen: essen. Daarnaast bleven er individuele, kleine huiskampen bestaan met de karakteristieke blokvormige verkaveling: de kampontginningen of kampen. Essen en kampen zijn aangelegd op de voor landbouwgewassen in hydrologisch opzicht meest gunstige plaats: op dekzandwellingen en -ruggen. Om uitputting van de grond te voorkomen, werden plaggen doordrenkt met mest uit de potstallen/schaapskooien op de essen en kampen gebracht. De benodigde plaggen werden gestoken op de **woeste gronden**. Door deze methode van bemesting vond ophoging van de essen en kampen plaats; het opgebrachte dek varieert meestal van 60-80 cm. De woeste gronden waren in dit landbouwsysteem van cruciaal belang! Per ha bouwland waren jaarlijks ca. 120.000 plaggen nodig, hetgeen overeenkomt met een oppervlakte aan heide van ca. 0,75 ha. Hoe schraler het akkerland, hoe meer woeste grond naar verhouding nodig was. Aangezien pas na 7-10 jaar op dezelfde plek weer plaggen konden worden gestoken, waren uiteindelijk zo'n 5-7 ha heide per ha bouwland nodig, nog afgezien van de voor beweiding benodigde oppervlakte. Van de plaggenlandbouw is pas rond 1900 afgestapt, toen voor het op peil houden van de chemische vruchtbaarheid van de akkers kunstmest kon worden gebruikt

Ten gevolge van de toepassing van dit nieuwe landbouwsysteem kwam een definitief einde aan de ongestoorde natuurlijke ontwikkeling van het landschap. De invoering van de plaggenlandbouw had een sterke uitbreiding van het heideareaal tot gevolg, die vooral ten koste van het bosareaal ging en waardoor het landschapsbeeld ingrijpend veranderde.

4.2 Fysisch milieu

Het plangebied bestaat voor het grootste deel uit dekzandruggen en beekdalen. Onder invloed van een aantal natuurlijke en antropogene processen zijn diverse bodemtypen ontstaan. Voornamelijk komen kalkloze zandgronden⁸ voor; er zijn twee gebieden, bij de boerderij De Kikvors en bij Vinkenhoef, waar ten gevolge van ophoging met plaggenmest humuspodzolgronden⁹ zijn ontstaan. Het voorkomen van deze humuspodzolgronden c.q. laarpodzolgronden wijst op oude ontginningen; ze komen voor op de hogere delen van de dekzandruggen. In het plangebied vormen de laarpodzolgronden de oudste ontginningen; veel later zijn de beekerdgronden in gebruik genomen.

Hoewel de zandgronden meestal niet zo vruchtbaar zijn, vormen ze toch vanouds aantrekkelijke vestigingsplaatsen voor de mens vanwege de gunstige hydrologische gesteldheid en de makkelijke bewerkbaarheid. De oudere akkers liggen op gronden, die geschikt waren voor bewerking met de kruimelploeg of eergetouw, waarmee alleen de bovenlaag van de grond werd losgemaakt.

Duidelijk is, dat de geomorfologie alles bepalend is geweest voor de gebruiksmogelijkheden: de mensen hebben op het reliëf en de daarmee samenhangende hydrologie ingespeeld.

4.3 Prehistorie en Romeinse tijd (12.000 v.C.- 450 n.C.)

Tijdens de laatste ijstijd was een toendra-achtig landschap ontstaan. Tijdens deze extreem koude periode zochten o.a. wolharige neushoorns, mammoeten en rendieren hun voedsel in de Gelderse Vallei.

De eerste mensen in de Gelderse Vallei waren rendierjagers die zo'n 14.000 jaar geleden, aan het eind van de laatste ijstijd, de rendierkuddes op hun jaarlijkse trek volgden. Zij jaagden met vuurstenen wapens; de benodigde vuurstenen waren alleen in de stuwwallen te vinden. In de omgeving van Birkhoven, op de flank van de *Utrechtse Heuvelrug*, is een werkplaats met ca.3.000 stenen werktuigen zoals pijlpunten, lemmetten en messen van deze jagers aangetroffen.

Vuursteenmateriaal in het plangebied, dat iets ten noorden van restaurant Schep is aangetroffen (Fig.5.3, Archisnr.26492) duidt op een seizoenskamp van rendierjagers, dat uit het **Mesolithicum** (9.000-4.500 v.C.) dateert. Ook in de directe omgeving van het plangebied, o.a. in Kattenbroek en Nieuwland, zijn sporen van rendierjagers aangetroffen. Tijdens het Mesolithicum (midden-steentijd) was er nog geen permanente bewoning in de Gelderse Vallei.

⁸ vnl. *Beekeerdgronden* (code pZg23): kalkloze zandgronden, bestaande uit lemig fijn zand en *Gooreerdgronden* (code pZn21): kalkloze zandgronden, bestaande uit leemarm en zwak lemig fijn zand

⁹ *Laarpodzolgronden* (code cHn21). Laarpodzolgronden zijn oudere ontginningsgronden met een dikkere A1-horizont, die voorkomen op wat hoger gelegen heide-ontginningen en delen van oude bouwlandcomplexen. Ze zijn ontwikkeld in leemarm en zwak lemig fijn zand; de opgehoogde bovengrond is minder dan 50 cm

Door de klimaatsomslag ten tijde van de overgang Weichseliën-Holoceen, zo'n 10.000 jaar geleden, kon een immigrerende vegetatie zich snel ontwikkelen. Dit is voor het landschap en de bodemvorming heel belangrijk geweest. Het toendralandschap raakte langzaamaan begroeid, de rendieren verdwenen in noordelijke richting.

We zouden ons het plangebied zo'n 4.000 jaar geleden kunnen voorstellen als een uitgestrekt moerasgebied met hier en daar beboste zandige heuvels, waar beken doorheen stroomden. De loop van de beken werd bepaald door de ligging van dekzandruggen.

Het gebied zou rijk zijn aan vis, vogels en ander wild. Jagers en vissers verbleven vermoedelijk voor kortere of langere tijden op de lage dekzandopduikingen in het veen of vestigden zich op de hogere gronden langs de beken. Hier mogen we dan ook de vroegste permanente bewoning veronderstellen. Al zijn in het plangebied nog geen vondsten uit het **Neolithicum** (4500 - 800 v.C.) gedaan, het is niet onwaarschijnlijk dat hier nog eens Neolithische huisplattegronden en grafheuvels worden aangetroffen.

In de **IJzertijd** (800 v.C.- 0) heeft de bewoning zich wellicht uitgebreid, maar deze bleef beperkt tot de relatief hoge en droge gronden. Mogelijk bevinden zich in het plangebied huisplattegronden en akkercomplexen (Celtic fields) uit de IJzertijd.

Ondanks de komst van de Romeinen was voor het onderzoeksgebied de prehistorie nog niet beëindigd. De bevolking ten noorden van de Limes (de noordgrens van het Romeinse Rijk, die gevormd werd door de Rijn) zette de leefwijze van hun voorouders uit de prehistorie nog lang voort, alhoewel ze wel handelsbetrekkingen met de Romeinen onderhielden.

4.4 Vroege Middeleeuwen (450-1000)

Op de flank van de stuwwal waren kleine nederzettingen van ten hoogste 10-15 boerderijen ontstaan¹⁰, zoals Amersfoort, Leusden en Soest. Deze locaties waren het meest geschikt voor zowel het bedrijven van veeteelt als van landbouw.

Het plangebied is in deze periode nog steeds voor te stellen als een vrij ontoegankelijk gebied, een ongerept veengebied met dekzandruggen en beken. Langs de beken ontwikkelden zich moerasbossen (broekbossen), bestaande uit elzen, wilgen en berken. Het is echter zeer wel mogelijk, dat er al tijdens de Vroege Middeleeuwen boerderijen in het plangebied waren; er zijn echter (nog) geen archeologische vondsten gedaan of archivalia bekend die deze veronderstelling bevestigen.

4.5 Late Middeleeuwen (1000-1500)

Gedurende de periode 700-1200 groeide de bevolking, maar vooral de bevolkingsexplosie van de 10de eeuw had tot gevolg, dat vanaf de 10de eeuw, de dorpen en de akkerbouwcomplexen op de flanken van de stuwwallen (Amersfoort, Leusden, Soest) werden uitgebreid naar de in landbouwkundig opzicht wat minder aantrekkelijke gebieden in de Gelderse Vallei, zoals het plangebied.

Naast de grond die bij de boerderijen hoorde, was er ook gemeenschappelijk gebruikte, onontgonnen woeste grond, zoals bijvoorbeeld het veengebied tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek.

¹⁰ de nederzettingen waren toen zelden groter dan 60 ha

4.5.1 Het plangebied in de Late Middeleeuwen

Het plangebied behoorde deels tot de maalschap van Hoogland en deels tot het grondgebied van Amersfoort. 'Het Hogeland' ten noorden van Amersfoort, het latere Hoogland, is begin 11de eeuw onder leiding van monniken van de St.Paulusabdij ontgonnen. Het deel van het plangebied waar dekzandruggen liggen, behoorde evenals 'Het Hogeland' tot de maalschap van Hoogland en het is aannemelijk, dat de dekzandruggen in het plangebied in dezelfde periode zijn ontgonnen.

Aangezien de hydrologische omstandigheden in het plangebied sterk wisselen, komen in het plangebied geen grote akkercomplexen voor. Hier werden individuele kampen ontgonnen. Afhankelijk van de hydrologische omstandigheden op lokaal niveau werden ze òf als akkerland òf als grasland gebruikt (zie Fig.4.4). De percelen werden omgeven door beplanting. Dit type landschap wordt *kampenlandschap* genoemd.

In het plangebied vonden vermoedelijk begin 11de eeuw **de eerste ontginningen op de dekzandruggen** plaats, waar zonder al te ingewikkelde waterstaatkundige voorzieningen een gemengd bedrijf kon worden uitgeoefend. Van een aantal oude boerderijen in het plangebied, zoals de 1e Koedijk, Hilhorst en mogelijk boerderijen langs de Hogeweg, mag verondersteld worden dat ze Laatmiddeleeuws zijn.

Op een dekzandrug tussen de A1 en de spoorlijn is materiaal gevonden, dat uit de middeleeuwen dateert (Fig.5.3, Archisnr.7331).

Bij boerderij 'De Glind', Koedijkerweg 14, zijn 13de- en 14de-eeuwse scherven en bakstenen gevonden. 'De Glind' dateert van 1920; uit kadastrale gegevens blijkt hier in de periode 1830-1920 geen boerderij te hebben gestaan. Er is niet bekend op wat voor bebouwing de scherven en bakstenen precies betrekking hebben.

Diverse boerderijen en gronden blijken in bezit van Amersfoortse personen en instellingen te zijn geweest, waarvan sommige nog steeds. Zo zijn de boerderijen '1e Koedijk' en '2de Koedijk' reeds lang in bezit van de stichting 'De Armen De Poth' te Amersfoort. In 1970 zijn de boerderijen - de gebouwen - verkocht aan de pachters, de landerijen van 'De Koedijken' zijn al zeker 350 jaar eigendom van 'De Poth'¹¹.

Een prachtige kaart genaamd 'De Eerste en Tweede Koedijk', in 1653 vervaardigd door de beroemde landmeter-kaartenmaker Dirk van Groenou, hangt in de regentenkamer van de stichting 'De Armen De Poth' (Fig.4.4).

In de periode 1300-1500 nam de bevolking sterk toe, hetgeen geleid heeft tot ontginning van woeste gronden, die tot dan toe extensief gebruikt werden (p.14, plaggenlandbouw). Bij het omzetten van woeste grond in cultuurland waren vooral keuterboeren betrokken.

Het tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek liggende **veengebied** zou (evenals de omringende veengebieden Hoevelaken¹², Calveen en het ontginningsblok 'Duist en Langerijst'¹³ in Vathorst) in de 12de eeuw ontgonnen zijn. Het initiatief van deze ontginningen zal van de bisschop van Utrecht zijn uitgegaan. De kavels werden direct aan de gegadigden uitgegeven. De ontginners waren afkomstig uit de vanouds bewoonde gebieden in de directe omgeving.

Evenals de kampontginningen waren het kleinschalige ontginningen. Langs de opstreckende verkavelingen werden elzensingels geplant. Veelal dubbele singels langs

¹¹ v. Rijkevorsel, 1990, p.45

¹² Veldhuizen, 1982, p.11

¹³ Dekker en Mijnsen-D., 1995, p.30

kavelgrenzen, enkelzijdige singels langs sloten. Ook plantte men singels langs de dwarsgrenzen(achtergrenzen) van kavels (dwarssingels), zodat elk perceel omsloten was door beplanting.

Het veengebied tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek is vanaf de Hogeweg¹⁴ ontgonnen in lange regelmatige stroken. Het ontginningsproces verliep geleidelijk.

De boeren brachten hun 'hoefslag' in eigen tempo in cultuur, daarbij de sloten in zuidoostelijke richting verlengend tot ze uiteindelijk op de Barneveldse Beek stuitten. Ze maakten aldus gebruik van hun 'recht van opstrek'. Het verschil in ontginningstempo is te zien aan de verspringende achtergrenzen van de kavels.

Daar de ontginningen in de eerste plaats gericht waren op het winnen van cultuurgrond werd zonder eerst de veenlaag af te graven, de grond als landbouwgrond in gebruik genomen (zg. *bovenveencultuur*). Ontwatering, klink en oxydatie hebben tot een snel voortschrijdende daling van het maaiveld geleid, waardoor de landerijen op den duur ongeschikt werden voor akkerbouw.

Men heeft dit probleem - zij het slechts tijdelijk - kunnen ondervangen door de akkers in de richting van het nog onontgonnen veen te verplaatsen. De voormalige akkers bleven als wei- en hooiland in gebruik. De tendens werd dat boeren zich steeds meer gingen toeleveren op het gemengde bedrijf en later schakelde men zelfs geheel over op veeteelt.

Hoewel het veen ten gevolge van ontwatering, klink en oxydatie verdwenen is, zijn er in het plangebied nog duidelijke kenmerken van veenontginningen aanwezig.

De Hogeweg vormde de ontginningsbasis van het veengebied en langs deze weg concentreerden zich de boerderijen.

De eerste fase van de ontginningen verliep zeer waarschijnlijk tot de Horstbeek, die dwars door het nog onontgonnen veengebied liep. Vervolgens zullen de opstreckende verkavelingen zijn doorgetrokken tot de Barneveldse Beek en - zoals op oude topografische kaarten te zien is - in individueel tempo. Dit type landschap wordt *slagenlandschap* genoemd. Kenmerkend voor dit kleinschalige veenland- schap, zeker als de perceelsrandbegroeiingen nog grotendeels aanwezig zijn is, is een zekere mate van *transparantie*. Men spreekt ook wel van *coulissenlandschap*.

Zowel de percelen op de dekzandruggen als de percelen in de veengebieden waren omgeven door perceelsrandbegroeiingen, die tevens in de vraag naar boeren- geriefhout en brandhout voorzagen. De perceelsrandbegroeiingen bestonden in het dekzandgebied meestal uit een beplanting van eiken; om de akkerkampen plantte men liefst doornige hagen (meidoorns, sleedoorns) om het vee en het wild te keren. In het veengebied bestonden de perceelsrandbegroeiingen grotendeels uit elzen. In de overgangsgebieden was het type beplanting afhankelijk van de hydrologische omstandigheden ter plekke. Daarbij was er nog beplanting bij boerderijen, langs beken en wegen. De in het plangebied voorkomende landschapstypen vormden samen een kleinschalig, besloten landschap.

4.5.2 Boerderijen in het plangebied

De oudste boerderijen liggen op dekzandruggen in de nabijheid van oude ontginningen (laarpodzolgronden, die ontstaan zijn ten gevolge van ophoging met plaggenmest, zie p.14). Mogelijk waren er al in de prehistorie (IJzertijd) boerderijen in het plangebied, maar het is aannemelijk dat er begin 11de eeuw zeker boerderijen

¹⁴ loopt over een dekzandrug die tussen Amersfoort en Hoevelaken ligt

waren.

Vanaf de Late Middeleeuwen zijn in een aantal gevallen van de oorspronkelijke hofsteden afzonderlijke boerderijen afgesplitst, die de naam van de oude hofstede plus meestal de aanduiding *Klein* of *Nieuw* kregen. De oorspronkelijke hofstede werd met de naam *Groot* of *Oud* aangegeven. Het woord *Klein* dekt in deze niet altijd het begrip *klein*, omdat vaak exact de helft van de landerijen werd afgesplitst.

Dit type namen komt vooral voor in streken met verspreid liggende boerderijen.

Een voorbeeld van een bedrijfssplitsing in het plangebied is de 1e Koedijk, waarvan de 2de Koedijk is afgesplitst (Fig.4.4).

De 'veen'boerderijen langs de Hogeweg, althans de locaties van deze boerderijen (de boerderijen zelf zijn vanzelfsprekend herhaaldelijk verbouwd of iets verplaatst) dateren mogelijk al vanaf de 12de eeuw (zie §4.5.1).

4.6 Nieuwe en nieuwste tijd (1500-heden)

Vanaf de eerste ontginningen op de flanken van de stuwwal, tijdens de Vroege Middeleeuwen, werden van lieverlee de in landbouwkundig opzicht steeds minder aantrekkelijke gebieden ontgonnen. Tot eind vorige eeuw is op bestaande structuren voortgebouwd. Ten gevolge van de uitvinding van de kunstmest waren de woeste gronden niet langer nodig voor het in stand houden van de bodemvruchtbaarheid. Ook de minder vruchtbare gronden werden ontgonnen, met als gevolg nieuwe boerderijen eind 19de-begin 20ste eeuw, zoals bijvoorbeeld de boerderij De Wieken¹⁵, boerderij De Glind aan de Koedijkerweg en boerderijen langs de Nijkerkerstraat (§4.6.6).

4.6.1 Verkaveling in het plangebied

De hoogteligging en de gesteldheid van bodem en water zijn bepalend geweest voor het verkavelingstype.

Het plangebied bestaat uit dekzandruggen, beekdalen en een vlakte van ten dele verspoelde dekzanden. Ten gevolge van het op elkaar inwerken van reliëf, hoogteligging (geomorfologie) en grondgebruik zijn in het plangebied vier verschillende verkavelingstypen ontstaan. De situatie van ca.1830 (Fig.5.1) kan representatief worden geacht voor de periode 1630 - 1900, de periode dat er naast de middeleeuwse verkavelingen in de gebieden A, B en C, in gebied D tabaksplantages met de typerende verkaveling in elzenhagen en vakken waren.

Gebied A: dekzandruggen met onregelmatige blokverkavelingen, zoals deze bijvoorbeeld nog te zien zijn bij de boerderijen de 1e Koedijk en Hilhorst.

Gebied B: het laaggelegen veengebied tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek met een verkaveling van lange smalle percelen.

Gebied C: het plangebied aan weerszijden van de Nijkerkerstraat, een overgangsgebied van dekzandruggen naar laaggelegen gebied, wordt gekenmerkt door een verkaveling in grote rechthoekige blokken.

Gebied D: het overgangsgebied dat van de Hogeweg richting Oude Lageweg en Groene Steeg afloopt naar het veengebied. Het gebied tussen de Hogeweg en de Oude Lageweg ligt op een dekzandrug en hier zijn begin 17de eeuw tabaksplantages aangelegd met een strokenverkaveling van elzenhagen, met weer een onderverdeling in vakken. Deze indeling in vakken is te zien op Fig.4.2.

¹⁵ na 1905 gebouwd; in 1905 was er in 't geheel nog geen bebouwing langs het deel van de Oude Lageweg dat in het plangebied ligt

4.6.2 De beken

Vanaf het moment dat de mens zich in de lagere delen van de Gelderse Vallei vestigde en het natuurlandschap ging ontginnen, is hij met ingrepen in de waterhuishouding bezig geweest. In de loop der tijd zijn de beken vergraven en met elkaar verbonden tot een aaneengesloten afwateringssysteem.

Ontwatering en oxydatie van het veen moeten tot een aanzienlijke maaiveld daling hebben geleid.

Een beek die van grote betekenis is geweest voor de ontginning van het veengebied tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek, is de Horstbeek.

De eerste fase van de ontginning van dit veengebied verliep zeer waarschijnlijk tot de Horstbeek, die dwars door het veengebied liep. De Horstbeek is dientengevolge vergraven en als afwatering¹⁶ gaan fungeren. Vervolgens zijn de opstreckende verkavelingen doorgetrokken tot de Barneveldse Beek (tweede fase). De Horstbeek voert nu slechts nog water in het laatste deel van z'n oorspronkelijke traject, vóór de uitmonding in de Barneveldse Beek.¹⁷

De lopen van de beken zijn vrij recent rechtgetrokken. Zowel de Barneveldse Beek als de Hoevelakense Beek en de Esvelderbeek zijn tussen 1962-1971 recht getrokken. In 1926 en kort daarvoor waren al twee bochten van de Barneveldse Beek afgesneden¹⁸.

Daarvoor hadden de beken een prachtig meanderend verloop. Met het kanaliseren verdween ook de karakteristieke begroeiing langs de beken. Zoals te zien is op Fig. 4.4 werd de Barneveldse Beek (op deze kaart is de Barneveldse Beek de beek bovenaan) begeleid door beplanting. Vroeger werden de beken, evenals de wegen, omzoomd door beplanting. Evenals de wegen (§5.3.1) slingerden ze zich als groene linten door het landschap; in tegenstelling tot de 'droge' groene linten die de wegen vormden, vormden de beken 'natte' groene linten.

Langs de Horstbeek was de beplanting minder manifest dan langs de andere beken in het plangebied, hetgeen samenhangt met z'n oorspronkelijke ontginningsfunctie in het veengebied. De beplanting langs de Horstbeek bestond vermoedelijk slechts uit een enkele rij elzen.

4.6.3 Infrastructuur

Vanuit het op de flank van de stuwwal gelegen Amersfoort liepen wegen richting Hoevelaken en Nijkerk, zoals de Hogeweg, de Oude Lageweg, de Amersfoortsestraat en de Nijkerkerstraat. De Hogeweg, de Oude Lageweg en de Amersfoortsestraat lopen geheel over dekzandruggen; de Nijkerkerstraat, de Barneveldseweg (oorspronkelijk De 2de Steeg geheten) en de Koedijkerweg vormen verbindingen tussen dekzandruggen.

Het tracé van deze oude wegen is bepaald door de natuurlijke gesteldheid; ze liggen grotendeels op dekzandruggen, waardoor er sprake is van een sterke samenhang met overige elementen in het landschap, zoals oude boerderijen, akkers (kampen) en voormalige woeste gronden (zie noot 7). Wegen die naar de gebruiksgronden in veengebieden leidden, werden vaak *stegen* genoemd.

Wegen in het veengebied, zoals de Barneveldseweg (oorspronkelijk De 2de Steeg) en

¹⁶ bij Hoevelaken ook wel de Horstwetering genoemd, Veldhuizen, 1982, p.14

¹⁷ in 1926 was de Horstbeek in ieder geval nog over het gehele tracé watervoerend

¹⁸ naar gegevens van de kadastrale kaart gemeente Amersfoort, 1926

het eerste deel van de Koedijkerweg¹⁹, lopen evenwijdig aan de percelen, omdat ze sterk gerelateerd zijn aan de ontwatering en ontginning van het veen. Iets voorbij de brug over de Hoevelakense Beek verbindt de Koedijkerweg enkele dekzandruggen; hier loopt de weg haaks op de kavelrichting.

4.6.4 Tabaksteelt²⁰

Vanaf 1565 werd in Europa tabak in de geneeskunde toegepast. Het roken van tabak als genotmiddel heeft zich in Europa niet uit het medicinale gebruik ontwikkeld, zoals vaak ten onrechte wordt gedacht; tabak diende gewoon als genot- en roesmiddel.

Teruggekeerde kolonisten, zeelui, kooplieden, studenten en soldaten maakten het roken bekend en omstreeks 1600 genoten mensen in alle Europese landen de 'droge dronkenschap'. Eerste helft 17de eeuw was het roken van tabak een sociaal niet-geaccepteerde bezigheid, maar het groeiende tabaksgebruik leidde tot het begin van de commerciële tabaksteelt: in Nederland op gang gekomen tussen 1610-1620. De tabak werd op bijna dezelfde manier als in Amerika verbouwd; alleen werden hier langere bedden gemaakt.

Door het tabaksland met hagen van els of wilg, of door heggen begroeid met klimbonen te omsingelen, heeft men in ons land geprobeerd een beter 'klimaat' voor de tabak te creëren. Binnen de beschermende hagen ontstond een wat vochtiger en warmer microklimaat en werd de tabak tegen windschade beschermd. Aanvankelijk plantte men waarschijnlijk alleen hagen aan de west- en noordzijde van het tabaksland. Omdat tabak een windgevoelig gewas is, moest men bij Amersfoort, waar de zeewind heerste, een zeer sterke beschutting maken.

Men legde om het hele perceel een elzenhaag aan, daarbinnen werden elzenhagen om de 15-20 m in de lengterichting van het perceel aangeplant (zie de figuur op p.22). Op grote akkers maakte men ook wel dwarshagen van elzen of stak men stokken in de grond waarlangs men klimbonen liet groeien. De elzenhagen waren 3,5-4 m hoog. Zo ontstond een hagenlandschap dat typerend was voor de tabaksbouw. Al in 1636 werd dit systeem rond Amersfoort toegepast. De tabakscultuur werd gekenmerkt door een zware bemesting en het ontbreken van vruchtwisseling. Tabak is zeer 'zelfverdraagzaam' en met een geschikte bemesting kan men jarenlang tabak op hetzelfde perceel verbouwen, zonder dat de opbrengst vermindert.

Het is waarschijnlijk geen toeval, dat tabak in de 17de eeuw in het zandgebied werd geteeld waar van oudsher plaggenbemesting werd toegepast. Oude, goed verteerde plaggenmest gaf de beste resultaten in tegenstelling tot overheersend dierlijke bemesting die minder smakelijke of stinkende rooktabak gaf.

In 1650 werden nog geen tabaksschuren vermeld; men droogde de tabak op zolders, in stallen, onder een afdak enz. In 1651 was er zo'n groot tekort aan droogruimte dat er op de zolder van de St.Joriskerk tabak werd gedroogd tot ontsteltenis van de kerkeraad. In 1659 gebruikten planters zonder toestemming de zolders van het Amersfoortse stadhuis en slechts met behulp van een deurwaarder kreeg men ze zover dat ze de touwen en spijlen, waaraan de tabalsbladeren te drogen hingen, binnen een maand verwijderden.

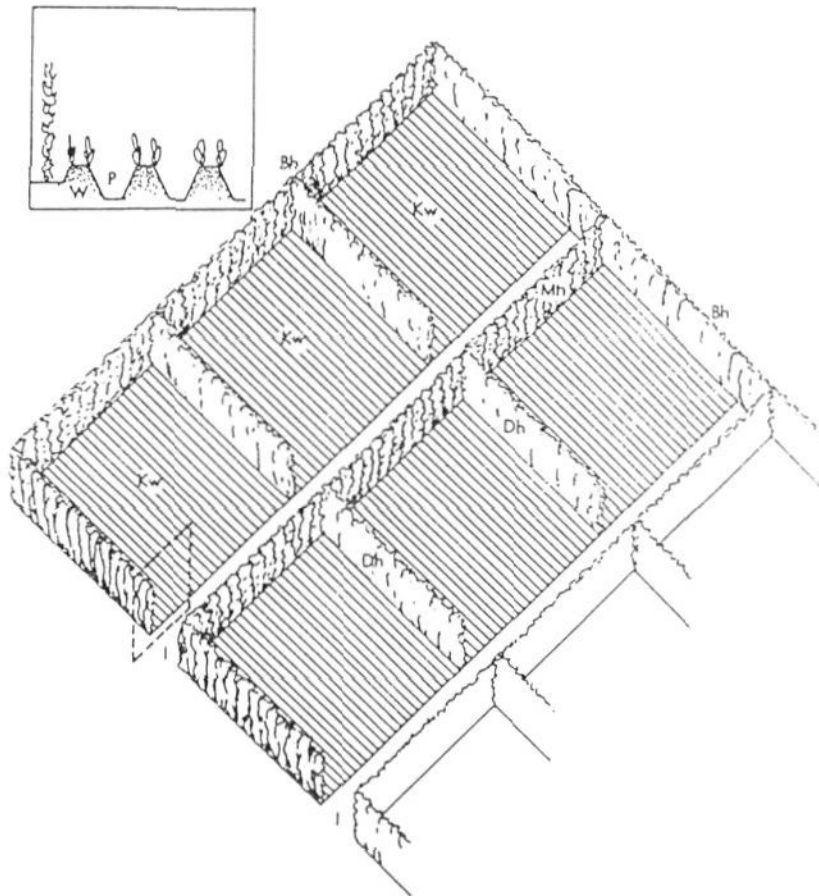
Omstreeks 1660 is men rondom Amersfoort tabaksschuren gaan bouwen. Aanvankelijk bouwde men in het Amersfoorts-Nijkerks gebied hoge tweebeukige (asymmetrische) tabaksschuren (Fig.4.3). De schuren waren 7-12 m breed en de

¹⁹ vanaf de Hoge weg tot iets voorbij de brug over de Hoevelakense beek

²⁰ alle gegevens omtrent de tabaksteelt zijn ontleent aan Roessing, 1976

nokhoogte kon wel 10 m bedragen. De daken waren met pannen gedekt. Naast de tweebeukige tabaksschuur is men in de 2de helft van de 18de eeuw een éénbeukige schuur met een symmetrische kopgevel gaan bouwen. De éénbeukige tabaksschuur heeft het 'oude type' in de 19de eeuw geheel vervangen vanwege de verbeterde ventilatiemogelijkheden. Door hogere zijwanden en een minder steil dak verbeterden de ventilatiemogelijkheden dwars door de schuur heen. Daardoor konden de éénbeukige tabaksschuren langer zijn dan het 'oude type'. Vaak waren ze 50-80 m lang en soms nog langer. De meeste schuren stonden vanwege de droge noorden- en zuidenwind in oost-west richting.

Door concurrentie van de betere tropische tabakken (Java, Sumatra) en door de verminderde vraag naar snuiftabak begon de tabaksverbouw in Nederland vanaf 1880 een sterke en doorgaande inkrimping te vertonen.

Afb. 3.2. Schema van de aanleg van een tabaksakker met bonenheggen en wallen.

Kw	kwartier, perk of vak	Bh	buitenheg
W	wal, akker of bed	Mh	middelheg of binnenheg
P	plukpad of looppad tussen de wallen	Dh	dwarsheg
		I	ingang van het middelpad

Tekening: Jan Bieleman, Wageningen.

4.6.5 Villa-boerderijen

In het plangebied liggen twee villa-boerderijen: 'Vinkenhoef' en de 'Max Hoeve'.

Het complex **Vinkenhoef**²¹, Amersfoortsestraat 28-30, is in de periode 1903 - 1905 gebouwd naar ontwerp van de architect H.H.Kramer. H.H.Kramer(1850 - 1934) heeft veel ontwerpen gemaakt voor landhuizen, villa's, boerderijen en fabrieken in en rond Leeuwarden.

Het complex 'Vinkenhoef' bestaat uit een aantal vrijstaande objecten:

- het woonhuis/de villa 'Vinkenhoef' met remise (1903);
- het zuivelhuis 'Melkerij Vinkenhoef' (1905);
- een veestal (1905; de aangrenzende paardenstal, de machinekamer en het ketelhuis zijn in 1920 gesloopt);
- een hooiberg (kapberg, 6 roeden);
- een smeedijzeren toegangshek met de naam 'Vinkenhoef' (vermoedelijk uit de 2de helft 19de eeuw);
- een restant van een ijskelder(oorspronkelijk behorend bij het huis 'Vinkenhoef'²², dat in 1903 ten behoeve van de bouw van het nieuwe 'Vinkenhoef' werd afgebroken). De ijskelder²³, een aarden heuvel, is niet meer toegankelijk.

De ijskelder staat op een driehoekig terrein, dat begrensd is door de loop van de Laakbeek²⁴ - op de huidige topografische kaart aangeduid als Rotte Wetering - aan de noordkant en de Oude Lageweg aan de zuidkant.

Max Hoeve²⁵

Deze dwarshuisboerderij, Hogeweg 219, is 1898 gebouwd naar een ontwerp van de Amersfoortse architect H.Kroes.

De boerderij werd samen met een achter de boerderij gelegen schuur in opdracht van de Amersfoortse tabakshandelaar A.Herschel gebouwd.

Dat de boerderij vooral ook als landelijke villa werd ontworpen, blijkt niet alleen uit het exterieur, maar vooral ook uit de indeling van het interieur, bestaande uit onder meer een huiskamer, een zitkamer en een herenkamer²⁶. De plattegrond van de boerderij is kruisvormig.

De gevels van het woongedeelte zijn in neorenaissance-stijl opgetrokken, terwijl de kap in een rijke chalet-stijl is uitgevoerd. De voorgevel heeft als meest opvallende kenmerk een rijk geornamenteerde middenrisaliet, die de voorgevel in drie delen splitst. De drie delen corresponderen met drie daarachter gelegen kamers.

²¹ naar gegevens Monumenten Selectie Project Gelderland/Gelders Genootschap 1997

²² eind 18de eeuw had de Amersfoortse tabakshandelaar B.Cohen hier het landhuis 'Vinkenhoef' als zomerverblijf laten bouwen

²³ een ijskelder - de voorloper van de koelkast - is een vaak dubbelwandig gemetselde kelder, deels ondergronds en ter verdere thermische isolatie overdekt met een aarden heuvel. 's Winters werd hij gevuld met uit het oppervlaktewater gezaagd ijs, dat door de goede isolatie tot ver in de zomer goed geconserveerd bleef

²⁴ volgens een beschrijving van de gemeente Hoevelaken

²⁵ naar gegevens Monumenten Selectie Project Gemeente Amersfoort 1998

²⁶ een herenkamer is een verblijf van de eigenaar, waarover hij permanent kon beschikken; een semi-permanente buitenplaats. Zowel bij semi-permanente als bij permanente buitenplaatsen ziet men toepassingen van het chaletlandhuis

4.6.6 Boerderijen gebouwd ca. 1920-1930

In de periode 1920-1930 zijn in het plangebied een aantal kleine boerderijen bijgebouwd, die ruwweg van het zelfde type zijn en niet onder architectuur zijn gebouwd (zoals de Max Hoeve).

Zo zijn langs de Nijkerkerstraat in voornoemde periode boerderijen gebouwd die met elkaar beeldbepalend zijn, zoals Nijkerkerstraat nrs. 12²⁷, 16 en 18 (De Lugt). Ook boerderij 'De Glind' (1920), Koedijkerweg 14, en onder meer de boerderij Hogeweg nr. 265 (bouwjaar?) zijn qua bouwstijl te vergelijken met voornoemde boerderijen aan de Nijkerkerstraat.

Een inventarisatie van de bebouwing langs de Hogeweg zal door de afdeling Monumentenzorg (Sector Stedelijke Ontwikkeling en Beheer) van de gemeente Amersfoort worden uitgevoerd.

²⁷ was door de gemeente Hoevelaken genomineerd als gemeentelijk monument

5 SPOREN IN HET LANDSCHAP

5.1 Inleiding

De eerste fase van het onderzoek bestond uit een analyse van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling van het plangebied. Deze analyse heeft z'n beslag gevonden in de Reconstructiekaart (Fig.5.1).

In dit hoofdstuk komen de belangrijkste in het plangebied aanwezige historisch-geografische elementen en structuren aan de orde. Landbouwkundige en daaruit voortvloeiende landschappelijke veranderingen hebben op veel plaatsen geleid tot een achteruitgang van structurele en visuele kenmerken van het onderzoeksgebied. Bewaard gebleven kenmerken worden *relicten* genoemd.

Op de bijbehorende overzichtskaarten (Fig.5.2 en Fig.5.2a) zijn als relict aangegeven, al die in het huidige landschap aanwezige elementen en structuren, die kenmerkend zijn voor een bepaalde cultuurlandschappelijke fase.

Door de geïnventariseerde relicten te beschrijven als (deels) zichtbare overblijfselen van een bepaalde historisch-geografische ontwikkeling, wordt de historische betekenis van deze relicten verduidelijkt. Daarbij is aandacht besteed aan de vorm, de datering en aan de (eventueel voormalige) functie van deze landschapselementen.

Geïnventariseerd zijn de veranderingen, die zich in de 19de en 20ste eeuw in de ruimtelijke opbouw hebben voltrokken. Als uitgangsdatum voor de inventarisaties is de situatie van circa 1830 genomen. De motivering daarvoor is tweërlei: enerzijds maakt de keuze van deze datum het mogelijk de oudste kadastrale gegevens (welke onder meer informatie over het grondgebruik bevatten) bij de inventarisatie te betrekken, anderzijds hebben de grote landschappelijke veranderingen zich na deze datum voltrokken.

Omstreeks 1830 waren er nog veel structuren te herkennen van de oorspronkelijke middeleeuwse verkaveling. Daar waar de verkaveling sinds de ontginning weinig is veranderd, is sprake van een hoge landschapshistorische informatiewaarde. Voor de inventarisatie zijn - naast veldonderzoek - als informatiebron gebruikt:

- kadastrale minuutplannen, gemeente Amersfoort 1832; gemeente Hoogland 1832;
- Manuscriptkaart van de Topografische Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (TMK) ca.1840;
- Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (TMK) 1850 - 1858. Facsimile uitgave 1973;
- Grote Historische Atlas van Nederland 1839-1859;
- Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000 ('Bonnekaarten') 1885. Schaal 1:25.000;
- de Topografische kaart van Nederland, 1:25.000, ca.1900 en later.

Bij de inventarisatie is gebruik gemaakt van het algemeen gehanteerde onderscheid in punt-, lijn- en vlakelementen. Hierbij dient de kanttekening te worden geplaatst, dat dit onderscheid niet absoluut is: een lijnelement (een perceelsscheiding) kan bijvoorbeeld een vlakelement (een kamp) definiëren en andersom.

Het onderscheid tussen punt-, lijn- en vlakelementen is dan ook geen doel op zich, maar slechts een hulpmiddel bij de analyse.

5.2 Puntelementen

5.2.1 Boerderijen

Oude boerderijen hebben in het landschap een duidelijk historisch informatieve waarde. Ze zijn belangrijk, omdat ze samenhangen met andere elementen en structuren in het landschap. Als functionele bedrijfsgebouwen verschaffen ze informatie over de gekozen bedrijfsvoering en -inrichting in vroeger tijden.

Bij het historisch-geografisch onderzoek wordt met name de *locatie* van de boerderij(gebouw)en en de ruimtelijke samenhang met andere elementen en structuren in ogenschouw genomen. De staat van onderhoud en de esthetische waarde van de gebouwen zelf worden niet bij het historisch-geografisch onderzoek betrokken.

Het ruimtelijk patroon dat door de boerderijen, die volgens de kadastrale minuutplans rond 1830 aanwezig waren, wordt gevormd is vanuit historisch-geografisch oogpunt gezien van belang. Daaruit spreekt de ruimtelijke samenhang tussen de ligging van deze boerderijen en de oudste ontginningen.

Op de Relictenkaart (Fig.5.2) zijn de boerderijen die rond 1830 aanwezig waren, aangegeven. Deze boerderijen/boerderijlocaties zijn als uiterst waardevol te kwalificeren. Veelal zijn de oorspronkelijke boerderijen vervangen, zoals bijvoorbeeld de huidige 1e Koedijk, die in 1896 werd gebouwd nadat de vorige boerderij in vlammen opging.

5.2.2 Tabaksschuren

Van de vele tabaksschuren die er in het onderzoeksgebied waren (Fig.4.1) zijn er twee overgebleven:

- het chauffeurscafé 'De 2de Steeg', Hogeweg ?;
- de tabaksschuur annex woonhuis, Hogeweg 198.

Beide tabaksschuren zijn zeer waardevolle elementen.

5.2.3 Vinkenhoef

Zie voor de beschrijving van het complex 'Vinkenhoef', Amersfoortsestraat 28-30, §4.6.5.

Het complex 'Vinkenhoef' wordt van **nationaal belang** geacht vanwege:

- **architectuurhistorische** waarde als zeldzaam voorbeeld van een goed bewaard gebleven hygiënische melkinrichting. In het ontwerp komt dit met name tot uiting in het veelvuldig tegelgebruik. Van architectuurhistorische waarde is ook de goed bewaard gebleven directeurswoning. Waardevolle elementen in het ontwerp van deze woning zijn de Engelse invloeden die tot uiting komen in de plattegrond, het pseudo vakwerk, de asymmetrie in de gevels en het gebruik van een vuurzit;
- **stedenbouwkundige** waarde vanwege de hoge ensemblewaarde;
- **cultuurhistorische** waarde als zeldzaam voorbeeld van een goed bewaard gebleven modelboerderij, bestaande uit een directeurswoning, een zuivelhuis en een veestal.

'Vinkenhoef' is een potentieel rijksmonument (zie bijlage 1).

5.2.4 Max Hoeve

Zie voor de beschrijving van de 'Max Hoeve', Hogeweg 219, §4.6.5.

De boerderij, die nog een agrarische functie heeft, is gelegen op de kop van een bijbehorend weidegebied, dat te bereiken is via een oprijlaan die langs de boerderij loopt.

De 'Max Hoeve' is een potentieel rijksmonument (zie bijlage 1). De Max Hoeve is van architectuurhistorische waarde als regionaal voorbeeld van een bouwtype alsmede van een bouwstijl.

Aan de rechter- en achterzijde van de boerderij staan een aantal stallen, waarvan alleen de schuur uit 1898 onder de bescherming valt.

5.3 Lijnelementen

5.3.1 Wegen

Rond 1830 waren de belangrijkste wegen in het plangebied:

- de Hogeweg;
- de Oude Lageweg;
- de Amersfoortsestraat;
- de Nijkerkerstraat;
- de Koedijkerweg;
- Barneveldseweg (oorspronkelijk heette de weg van de Hogeweg tot de Barneveldse Beek *de 2de Steeg*).

De Hogeweg, de Oude Lageweg en de Amersfoortsestraat liggen op dekzandruggen; de Nijkerkerstraat, de Koedijkerweg en de Barneveldseweg/2de Steeg zijn verbindingswegen tussen dekzandruggen.

Van deze wegen, waarvan de basisstructuur van middeleeuwse oorsprong is, zijn de tracé's nagenoeg onveranderd. Waarschijnlijk waren voornoemde wegen oorspronkelijk toegangswegen vanuit Amersfoort en het Hogeland naar de woeste gronden.

Eertijds werden deze wegen door de beplanting erlangs geaccentueerd, zoals nu nog de Hogeweg, de Nijkerkerstraat en het voormalige Stoutenburgse deel van de Koedijkerweg. Bovengenoemde wegen zijn als zeer waardevol gekwalificeerd vanwege de oorspronkelijke tracé's die ze nog steeds volgen en de samenhang met andere historisch-geografische elementen.

5.3.2 Bewoningslinten

Omdat aan de Hogeweg een aantal belangwekkende historisch-geografische ontwikkelingen zijn af te lezen (verbindingsweg, ontginningsbasis veenontginningen, bewoningslint, tabakscultuur) is deze weg als zeer waardevol te omschrijven.

In de huidige landschappelijke context zijn langs de Hogeweg oude ruimtelijke verhoudingen en relaties nog steeds zichtbaar.

5.3.3 Beken

Ondanks dat de beken in het plangebied vergraven en rechtgetrokken zijn, volgen ze nog hun oude loop, met uitzondering van de Horstbeek. De Horstbeek voert nu slechts nog water in het laatste deel van z'n oorspronkelijke traject, voor de uitmonding in de Barneveldse Beek. De tussengelegen oude loop is hier en daar nog

in de verkaveling te herkennen. De restanten van de Horstbeek vormen waardevolle relictten; alle overige beken zijn als zeer waardevol gekwalificeerd. De beken zijn van zeer grote waarde, omdat ze inzicht geven in de hydrologie en waterstaatsgeschiedenis van het gebied. Daarnaast bestaat er een sterke samenhang met andere landschapselementen.

Eertijds was er beplanting langs de gehele loop van de Barneveldse Beek, de Hoevelakense Beek en de Esvelderbeek. Er zijn nog slechts twee restanten van alle beekbegeleidende beplanting in het plangebied: de twee bosjes langs de Hoevelakense Beek ten noorden van de boerderij de 1e Koedijk.

De beplanting langs de Horstbeek bestond vermoedelijk slechts uit een enkele rij elzen. Hier en daar, waar de oude loop nog in de verkaveling is te herkennen, staan nog enkele elzen.

5.3.4 Perceelsrandbegroeiingen

De perceelsrandbegroeiingen benadrukten de kenmerkende kleinschaligheid van zowel het kampenlandschap als van het veenlandschap en de 'overgangsgebieden'. Houtwallen en andere perceelsrandbegroeiingen hadden meerdere functies; ze dienden als veekering en als wildgraaf en voorzagen in de behoefte aan brand- en geriefhout. Daarbij fungeerden ze als windsingels.

In het onderzoeksgebied zijn veel houtwallen en perceelsrandbegroeiingen verdwenen als gevolg van schaalvergroting, maar ook ten gevolge van verwaarlozing. Dat het onderzoeksgebied ooit veel rijker aan perceelsrandbegroeiingen was, laat de reconstructiekaart van rond 1830 (Fig.5.2a) zien.

Op deze kaart zijn de perceelsrandbegroeiingen aangegeven, waarbij geen onderscheid is gemaakt tussen enkelvoudige of dubbele elzensingels, houtwallen of andere begroeiing.

Behalve dat er veel houtwallen en perceelsrandbegroeiingen zijn verdwenen, laat de kwaliteit van de bestaande houtwallen en perceelsrandbegroeiingen te wensen over. Veelal zijn het geen aaneengesloten lijnelementen meer; er zijn nog maar enkele gave houtwallen en perceelsrandbegroeiingen in het plangebied aanwezig. Het weer aanplanten van weggevalle beplanting in bestaande houtwallen en perceelsrandbegroeiingen zou een eerste stap in het herstel en de versterking van de beplantingsstructuur kunnen zijn; vervolgens zouden houtwallen en perceelsrandbegroeiingen die in de loop der tijd geheel verdwenen zijn, weer kunnen worden aangeplant (zie de Reconstructiekaart Fig.5.2a).

5.3.5 Eigendomsgrenzen / ontginningsgrenzen

De configuratie van eigendomsgrenzen / ontginningsgrenzen geeft inzicht in de wijze waarop de verdeling van het natuurlandschap onder de belanghebbenden heeft plaatsgevonden. Veelal werd een natuurlijke begrenzing tussen eigendommen gekozen. Zo vormt de Barnevelde Beek nog altijd een mooie natuurlijke begrenzing tussen de gemeenten Amersfoort en Leusden (vroeger vormde deze beek de grens tussen Amersfoort en Stoutenburg). De verschillende verkavelingspatronen van de gebieden ten noorden en ten zuiden van de Barneveldse Beek hangen samen met de geomorfologie. De Barneveldse Beek vormt een zeer waardevolle eigendomsgrens en ontginningsgrens²⁸.

²⁸ het dekzandgebied ten zuiden van de Barneveldse Beek is veel eerder ontgonnen dan het veengebied ten noorden van de beek

5.4 Vlaktelementen

5.4.1 Relicten van kampongginningen

Op de Reconstructiekaart (Fig.5.1) is goed te zien, hoe de geomorfologie het ontginningspatroon/grondgebruik heeft bepaald. De relatie oude boerderijen -- kampongginningen is heel kenmerkend voor het kampenlandschap.

Bij de kampongginningen zijn de in het landschap aanwezige hoogteverschillen (smalle dekzandruggen) bepalend geweest voor de structuur van de percelering en de vorm van de percelen; de historisch-geografische karakteristiek van het landschap wordt voor een groot deel bepaald door de verkavelingsstructuur. De kenmerkende onregelmatige blokvormige kavels werden omgrend door een houtwal of houtsingel. De herkenbaarheid van kampongginningen wordt, behalve door bovenstaande structuurkenmerken, mede bepaald door de verhoogde ligging²⁹.

De kampongginningen bij de 1e Koedijk en Hilhorst zijn als zeer waardevol aangemerkt, omdat de belangrijkste structuurkenmerken van dit oude cultuurlandschap zijn gehandhaafd en omdat ze een duidelijke ruimtelijke samenhang met de geomorfologie vertonen. Er is sprake van een bijzonder soort samenhang met de dekzandruggen en de Esvelderbeek (zie hoofdstuk 4).

Naast de verkavelingsstructuur hebben tot de waardering van deze kampongginningen zeker ook de nog aanwezige perceelsrandbegroeiingen, ophogingsdekken en reliëfverschillen bijgedragen.

Waardevolle historisch-geografische structuren zijn:

- de onregelmatige blokvormige verkavelingen;
- boerderijen op dekzandruggen;
- het aanwezige reliëf;
- de kavelgrensbeplantingen (veelal eiken);
- een oude weg: de Koedijkerweg, met beplanting van eiken erlangs.

5.4.2 Relicten van veenontginningen

Het voormalige veengebied tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek is van zeer grote historisch-geografische waarde. Dit gebied heeft een hoge informatiewaarde voor wat betreft het ontginningsproces, bodemkundige processen en de vroegere hydrologie. Percelering en perceleringsrichting hangen sterk samen met de geomorfologie en de hydrologie; door de ligging van de dekzandrug waarop de Hogeweg ligt, kon de afwatering alleen in zuidelijke richting, via de Barneveldse Beek verlopen. De verkavelingen van het voormalige veengebied staan dan ook loodrecht op de Barneveldse Beek.

Ondanks dat kavelvergroting heeft plaatsgevonden en een aantal singels zijn verdwenen, is in het gebied tussen de Hogeweg en de Barneveldse Beek de kenmerkende veenontginningenstructuur nog intact.

Ondanks dat het veen ten gevolge van ontwatering, klink en oxydatie verdwenen is, zijn er in het plangebied nog duidelijke kenmerken van veenontginningen aanwezig.

Waardevolle historisch-geografische structuren zijn:

- de verkaveling in lange smalle percelen (zg. opstreckende verkaveling);

²⁹ de akkerkampen (kampongginningen, waarop een akker) zijn met een plaggendek opgehoogd (Laarpodzolgronden)

- kavelgrensbeplantingen (veelal elzensingels);
- een herkenbare ontginningsbasis / bewoningslint (de Hogeweg);
- een ontginningsweg (nu Barneveldseweg, oorspronkelijk de 2de Steeg geheten);
- het in de verkaveling plaatselijk nog aanwezige tracé van de Horstbeek, die in het ontginningsproces een belangrijke rol heeft gespeeld.

5.4.3 Relicten van ontginningen in het gebied aan weerszijden van de Nijkerkerstraat.

Dit gebied is te omschrijven als een overgangsgebied van hoog naar laag, van een dekzandrug naar een dekzandlaagte. Het is een zeer waardevol gebied.

Waardevolle historisch-geografische structuren zijn:

- de verkaveling in grote, rechthoekige blokken (de oorspronkelijke verkaveling);
- aanwezige reliëfverschillen;
- kavelgrensbeplantingen (soms eiken, soms elzen, afhankelijk van de hydrologie);
- een oude weg: de Nijkerkerstraat, met beplanting erlangs.

5.4.4 Relicten van de tabaksteelt

De parcelering van het gebied tussen de Hogeweg en de Oude Lageweg lijkt te zijn aangepast aan de eisen van de tabaksteelt (§4.6.4)

Waardevolle historisch-geografische structuren zijn:

- de verkaveling in stroken (restanten van de oorspronkelijke verdeling in vakken ten behoeve van de tabaksteelt);
- resterende elzensingels (aangeplant als windsingels voor de tabaksplanten);
- 2 tabaksschuren langs de Hogeweg.

5.4.5 Archeologisch belangrijke terreinen

In het plangebied liggen geen gewaardeerde archeologische terreinen, dat wil zeggen geen door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) aangewezen meldingsgebieden³⁰ of attentiegebieden³¹ en geen door de gemeente Amersfoort aangewezen Archeologisch Belangrijke Plaatsen (ABP's).

Wel zijn in het plangebied archeologische vondsten gedaan. Iets ten noorden van restaurant Schep is vuursteenmateriaal aangetroffen (Fig.5.3, Archisnr.26492), hetgeen erop duidt dat hier een seizoenskamp van rendierjagers uit het Mesolithicum (midden-steentijd, 9.000 - 4.500 v.C.) is geweest.

Verdere vondsten in het plangebied betreffen middeleeuws materiaal dat gevonden is op een dekzandrug tussen de A1 en de spoorlijn (Fig.5.3, Archisnr.7331) en bij boerderij 'De Glind', Koedijkerweg 14.

Archeologisch onderzoek in Amersfoort-Noord heeft een intensieve, permanente bewoning vanaf het Mesolithicum aangetoond. Aangezien Amersfoort-Noord en het plangebied qua geomorfologie overeenkomstige gebieden zijn, is de archeologische potentie van het plangebied als hoog te kwalificeren (zie bijlagen 2 en 3).

Te verwachten zijn vooral sporen uit het Mesolithicum (seizoenskampen van rendier-

³⁰ terreinen van hoge archeologische waarde, maar (nog) niet opgenomen in het beschermingsprogramma op rijksniveau. Voor veel van deze terreinen geldt, dat de exacte kwaliteit en omvang van het monument nog niet vaststaan

³¹ tegenwoordig 'terrein van archeologische betekenis' genoemd, is een terrein van oudheidkundige betekenis, dat nog niet gewaardeerd is op grond van de door de ROB gehanteerde criteria (kwaliteit, zeldzaamheid, contextwaarde). Het betreft een terrein waar op grond van gedane vondsten en/of waarnemingen (meer) archeologische sporen en vondsten te verwachten zijn

jagers), de IJzertijd (huisplattegronden, akkercomplexen) en de middeleeuwen (ontginningsboerderijen vanaf de 11de-12de eeuw op dekzandruggen, zie §4.5.1). Met name dekzandruggen die grenzen aan lage natte milieus, zoals veengebieden en beekjes, zouden sporen van mesolithische jagers of bewoningssporen uit de IJzertijd en de middeleeuwen kunnen herbergen. Deze locaties zijn alleen door middel van intensieve veldkarteringen op te sporen.

Geadviseerd wordt op locaties waar op dekzandruggen grondversturende activiteiten zullen plaatsvinden, vroegtijdig een archeologische inventarisatie te laten uitvoeren. Buiten de dekzandruggen geldt voor het plangebied in dit opzicht een relatief lage verwachting, maar ook hier zouden zich archeologische sporen kunnen bevinden (zie ook de bijlagen 2 en 3).

5.5 Waarde van historisch-geografische elementen en structuren

In het algemeen bepaalt de mate, waarin een landschap informatie geeft over het menselijk handelen in het verleden, de cultuurhistorische waarde van dat landschap.

De waardering is bepaald aan de hand van vier criteria:

- a) de mate van verandering;
- b) samenhang;
- c) kenmerkendheid;
- d) zeldzaamheid binnen Nederland.

De **mate van verandering** wordt door de herkenbaarheid van de punt-, lijn- en vlakelementen bepaald. Aangegeven wordt door welke factoren (grondgebruik, verkavelings-, infra-, nederzettings- en beplantingsstructuur) de herkenbaarheid wordt bepaald.

Het gaat hierbij om het beantwoorden van bijvoorbeeld de vraag, in hoeverre een veengebied nog als zodanig herkenbaar is, beken nog hun oorspronkelijke loop volgen en het oude wegenpatroon nog intact is.

Bij het criterium **samenhang** kan het een samenhang met andere historisch-geografische elementen betreffen of het kan gaan om samenhang met het omringende landschap. Bij samenhang ligt de nadruk op de vraag, in hoeverre elementen in de huidige landschappelijke context, oude ruimtelijke verhoudingen en relaties zichtbaar maken. Waar deze samenhang nog voldoende aanwezig is, spreekt men van een ruimtelijk 'ensemble'.

Om te kunnen spreken van een samenhang is het niet altijd noodzakelijk, dat de (deel)landschappen geheel onveranderd gebleven zijn.

Extra waarde wordt toegekend aan landschapselementen, die hetzij individueel, hetzij binnen een ruimtelijk samenhangend geheel (ensemble), informatie verschaffen over de ruimtelijke inrichting van gebiedsdelen.

Een voorbeeld van samenhang betreft de ligging van de oudste boerderijen met de oude bouwlanden (kampontginningen) op de dekzandruggen.

Het criterium **kenmerkendheid** staat voor de mate waarin een bepaald (deel)landschap of elementen hieruit karakteristiek zijn voor zo'n (deel)landschap. Hierbij gaat het om de vraag, in hoeverre aanwezige elementen en structuren informatie omtrent de wordingsgeschiedenis van het cultuurlandschap verschaffen.

In het algemeen bepaalt de mate waarin een landschap informatie geeft over het menselijk handelen in het verleden, de cultuurhistorische waarde van dat landschap. Zo behoort het plangebied binnen de Nederlandse context grotendeels tot een intermediaire zone, waarin zowel kleinschalige kamponggingen als kleinschalige veenontginningen voorkomen. Dit wordt als een kenmerk van het landschap beschouwd. Per landschapstype (kamponggingenlandschap, kleinschalig veenlandschap, overgangsgebied tussen deze landschapstypen) is nagegaan door welke factoren de herkenbaarheid/ kenmerkendheid is bepaald.

Bij de waardering speelt ook het reliëf een belangrijke rol: een kampenlandschap dat nog veel reliëf vertoont, is veel kenmerkender dan een waar dit verloren is gegaan (door afgraving bijvoorbeeld).

De waarde van de elementen en structuren wordt bepaald door de mate waarin samenhang zichtbaar is, verandering heeft plaatsgevonden en in hoeverre het gebied kenmerkend is voor het betreffende landschapstype.

Zeldzaamheid binnen Nederland

Uit dit historisch-geografisch onderzoek blijkt geen van de in het onderzoeksgebied voorkomende landschapstypen zeldzaam te zijn. Ook niet het gebied tussen de Hogeweg en de Oude Lageweg, dat ten behoeve van de tabaksteelt van ca.1630-1900 een specifieke inrichting heeft gekend. Van deze inrichting van het landschap zijn te weinig relictten overgebleven om nog van een bestaand landschapstype te kunnen spreken (§5.4.4).

De waarde schuilt niet zo zeer in de landschappelijke eigenheid of zeldzaamheid, maar het onderzoeksgebied heeft vooral betekenis doordat bepaalde historisch-geografische ontwikkelingen een duidelijke weerslag op het landschap hebben gehad. Er zijn veel relictten aanwezig die ons in staat stellen het landschap te lezen.

Als de meest waardevolle delen van ons land worden die gebieden gezien, waar de bewonings- en ontginningsgeschiedenis nog het best herkenbaar zijn in het huidige landschap. Het landschap van het onderzoeksgebied reflecteert inderdaad prachtig de bewonings- en ontginningsgeschiedenis. Dit landschap laat zich lezen als een geschiedenisboek.

LITERATUUR:

BARENDS, S. e.a. (1986), Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering. Utrecht.

BERENDSEN, H.J.A. (1997), Landschappelijk Nederland. Fysische geografie van Nederland. Assen.

BERGH, A. (1898), Het archief van het zeer oude en voorname collegie van de Malen op het Hoogland buiten de stad Amersfoort, delen III, IV en V.

DEKKER, C. & M. MIJNSSEN-DUTILH (1995), De Eemlandtsche Leege landen. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12de en 13de eeuw. Utrecht.

DEYS, H.P. (1988), De Gelderse Vallei, Geschiedenis in oude kaarten. Utrecht.

DOORN, F. VAN (1986), Landschappen van Nijkerk - Arnhem. Nijkerk.

GROTE HISTORISCHE ATLAS VAN NEDERLAND 1:25.000 (1990), 3: Oost-Nederland 1830-1855. Wolters-Noordhoff. Groningen.

LAAR - MELCHIOR, G.M. VAN (1990), De Eemvallei. Landschapontwikkelingen vanaf het Saaliën tot a. het jaar 2000. Doctoraalscriptie. Amsterdam

LAAR - MELCHIOR, G.M. VAN (1996), Historisch-geografisch onderzoek Vathorst. Amersfoort.

RIJCKEVORSEL, L.M.L. VAN (1990), De Stichting 'De Poth'. Een lange geschiedenis in kort bestek. Amersfoort.

ROBAS (1989), Historische Atlas Utrecht. Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000. Den IJp.

ROBAS (1989), Historische Atlas Gelderland. Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000. Den IJp.

ROESSING, H.K. (1976), Inlandse tabak in de 17e en 18e eeuw. Dissertatie. Zutphen

STICHTING VOOR BODEMKARTERING/RIJKS GEOLOGISCHE DIENST (1982), Geomorfologische kaart van Nederland. Schaal 1:50.000. Toelichting bij het kaartblad 32. Wageningen/Haarlem.

STICHTING VOOR BODEMKARTERING (1966), Bodemkaart van Nederland. Schaal 1:50.000. Toelichting bij het kaartblad 32 West Amersfoort. Wageningen.

VELDHUIZEN, A. (1982), Hoevelaken 1132-1982. Hoevelaken.